

Lucyna Warda-Radys, Aneta Lewińska

Obraz księdza w podręcznikach do religii : gimnazjum i liceum

Język - Szkoła - Religia 6, 462-496

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Lucyna Warda-Radys
Aneta Lewińska
Uniwersytet Gdański

OBRAZ KSIĘDZA W PODRĘCZNIKACH DO RELIGII (GIMNAZJUM I LICEUM)

Wstęp

Analizie poddano dwie serie podręczników (wydanych przez Wydawnictwo WAM) przeznaczonych:

1. dla szkół ponadgimnazjalnych – *Drogi świadków Chrystusa: cz. I* (dla klasy I liceum i technikum) – *Jestem świadkiem Chrystusa w Kościele; cz. II* (dla klasy II liceum i II i III klasy technikum) – *Jestem świadkiem Chrystusa w świecie; cz. III* (dla klasy III liceum i IV klasy technikum) – *Jestem świadkiem Chrystusa w rodzinie*;
2. dla szkół gimnazjalnych – *Odsłonić twarz Chrystusa: Szukam Was. Podręcznik do religii dla klasy I; Jestem z Wami. Podręcznik do religii dla klasy II i Chodźmy razem. Podręcznik do religii dla klasy III*. Są to podręczniki zalecane w diecezji pelplińskiej.

Celem badań jest przegląd i opis funkcjonowania w tych podręcznikach słownictwa grupującego się w polu leksykalnym *osoby duchowne*. Zgromadzony materiał leksykalny został porównany z aktualnym słownikiem języka polskiego (SJP¹). Na obraz księdza w badanych tekstach składa się wiele elementów językowych, począwszy od wyrazów nazywających księdza, poprzez zwroty i wyrażenia związane z księdzem i jego posługą (np. *szługa biskupa, posługa kapłańska, sprawowanie liturgii*), po cytaty z prac księży. Uzupełnieniem tego wizerunku są też konkretne postacie księży przywołane w podręcznikach poprzez antropimimy.

¹ <http://sjp.pwn.pl/>

I

Lucyna Warda-Radys, *Obraz księdza w podręcznikach do religii (liceum)*

Każdy z serii podręczników dla szkół ponadgimnazjalnych złożony jest z kilku jednostek (od pięciu do ośmiu) podzielonych na rozdziały-tematy. Na początku każdego rozdziału znajduje się tekst nawiązujący do wiedzy, którą uczeń powinien był wynieść z poprzednich lat nauki. Następny fragment (zatytułowany *Wiara Kościoła*) zawiera prawdy o Bogu, człowieku i świecie, które *wierzący Kościoła katolickiego czerpią z wyznawanej wiary w Boga (I/7)*. Po nim autorzy podręcznika zadają pytania, które mają skłonić uczniów do samodzielnej refleksji i zachęcić do dalszych przemyśleń i poszukiwań. Na końcu rozdziału zwykle pojawia się jakaś modlitwa, wiersz lub zacytowany zostaje fragment Biblii (najczęściej psalmu). Wyrazy z pola leksykalnego *ksiądz* pojawiają się zwykle w trzech pierwszych częściach rozdziału. Trzeba tu jeszcze dodać, że w podręczniku dla klasy II pojawił się *Słownik ważniejszych pojęć użytych w podręczniku*, ale nie ma w nim wyrazów, które stanowią przedmiot zainteresowań niniejszego artykułu.

duchowieństwo

Wyrazem o najszerszym zakresie znaczeniowym nazywającym ‘ogół duchownych danego Kościoła’ (SJP) jest *duchowieństwo*. Ta nazwa zbiorowości pojawia się tylko w podręczniku dla klasy I: *W posłannictwie tym [w składaniu świadectwa o królestwie Bożym] uczestniczy cały Kościół, a nie tylko poszczególni jego przedstawiciele (np. jedynie duchowieństwo). I/62; Chcąc opisać ów kryzys, moglibyśmy wskazywać na angażowanie się papieżstwa w politykę, upadek jego autorytetu moralnego, zeświecczenie duchowieństwa (...) I/84*. W kontekstach tych duchowieństwo przedstawiane jest jako jedna z dwóch części Kościoła (w opozycji do ludzi świeckich).

ksiądz

Ksiądz jest wyrazem powszechnie używanym w polszczyźnie dla nazwania ‘duchownego chrześcijańskiego’. Wyraz ten notowany jest w SJP tylko w jednym znaczeniu. W podręcznikach został wykorzystany kilkanaście razy w kilku typach kontekstów. Nie pojawiły się żadne derywaty od tego wyrazu (choć słowniki takie notują, np.: *księżowski, księży; księżulo*).

1. Wyraz *ksiądz* jest używany we fragmentach, które wyglądają jak rzeczyniste słowa wiernych i ich potoczne opinie: „*Nigdy nie traktowałem spowiedzi jak jakiejś psychoterapii, nigdy nie liczyłem na to, że ksiądz odpowie na moje psychologiczne wewnętrzne potrzeby. (...) Nigdy nie szedłem tam po to, by ksiądz mi pomógł, by powiedział, co mam ze sobą zrobić.*” (I/145); „*Wy – dorośli, ro-*

dzice, nauczyciele i księǳa – jesteście jak snajperzy.” (III/131). Pojawia się nawet przytoczone kolokwialne sformułowanie *iść na księǳa: Odzwierciedleniem takiego podejścia są często słowa: „Taki mądry i zdolny, miał przed sobą wielką przyszłość, a poszedł na księǳa”* (...) (III/208-9). O powszechności tej nazwy świadczy też fakt, że autorzy podręczników używają jej we fragmentach, które mają zachęcić czytelników do refleksji, w pytaniach do nich skierowanych: *Czy kiedykolwiek zaproponowałeś (-aś) księǳu swoją pomoc, jeśli chodzi o Mszę Świętą?* (I/135); *Wierni często proszą księǳa o odprawienie Mszy Świętej we wskazanej przez nich intencji* (...) (I/114). Warto zwrócić uwagę, że w tych fragmentach wyraz *ksiąǳz* pojawił się w kontekście sakramentu pokuty, oddziaływania wychowawczego (zestawiony z rodzicami i nauczycielami) lub odprawiania Mszy św.

2. Inny typ cytatów stanowią te, w których wyraz *ksiąǳz* staje obok nazw innych zawodów, o których mówi się w kategoriach służby: *Oczywiste jest przy tym, że są takie prace, które wymagają pewnej ciągłości, bo służą innym – np. praca lekarza, księǳa, kierowcy autobusu, kucharza itp.* (...) (I/143); lub opisywane jest jego prozaiczne, codzienne życie i praca: *Dowodem na to ma być styl życia niektórych księǳy, korzystanie z ulg podatkowych, dotacje z budżetu państwa...* (I/157); *Ich zdaniem księǳa, zakonnicy i zakonnice wiodą po prostu bezproduktywne, nieskalane ciężką pracą i obowiązkami życie* (...) (III/208).

3. Trzeci typ kontekstów to te, w których *ksiąǳz* jest niejako terminem na określenie rangi (najniższej) w hierarchii kościelnej: *Bardzo wielu utożsamia Kościół z hierarchią: papieżem, biskupami i księǳmi.* (I/61), *Wiele osób nie rozumie, dlaczego Kościół – zarówno hierarchiczny (papież, biskupi, księǳa), jak i katolicy świeccy – angażuje się w sprawy świata* (...) (II/182).

4. Wyraz ten pojawił się także jako objaśnienie rzadziej używanych, a przez to zapewne mniej znanych młodemu odbiorcy podręcznika, terminów: *prezbiter i szafarz: Biskupi jako następcy Apostołów przy pomocy prezbiterów (księǳy) i diakonów pełnią w Kościele misję autentycznego nauczania wiary* (...) (II/249); *Można więc mówić o konkretnym wyrazie troski ochrzczonego o to, aby Kościół „posiadał środki potrzebne do sprawowania kultu (...), a także do tego, co jest konieczne do godziwego utrzymywania szafarzy” tj. księǳy* (Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 222). (I/157).

Z zaprezentowanych wyżej cytatów wynika, że wyraz *ksiąǳz* jest traktowany jako słowo powszechnie używane w polszczyźnie potocznej i dobrze znane młodemu czytelnikowi (por. grupa I i 4)². Pojawia się zwłaszcza w tych kontekstach, które mówią o sprawach powszednich, przedstawiają księǳa jako wykonawcę jakiegoś zawodu (na równi z innymi) lub stopień w hierarchii kościelnej.

² O powszechności i potoczności wyrazu *ksiąǳz* świadczyć może jego częste występowanie jako komponentu związków frazeologicznych (por. Treder 2008: 333-342).

Na kartach podręczników pojawiają się też imiona i nazwiska konkretnych duchownych poprzedzone wyrazem *ksiądz* lub skrótem *ks.*:

1. gdy przywoływane są ich słowa:

– w podpisie pod wydzielonym graficznie cytatem: modlitwą-rozważaniem: Ksiądz Tymoteusz (*Ksiądz Tymoteusz, Trzymaj się*) I/91; ks. Mieczysław Bednarz SJ (podpis pod tekstem modlitwy-rozważania) I/43, I/47; podpis pod wierszem-modlitwą: ks. J. Twardowski (I/177; III/92); podpis pod modlitwą: ks. Jan Zieja II/181; ks. Piotr Skarga (II/217); ks. W.A. Niewęglowski (III/36); ks. Jan Berthier III/192; Ks. Jerzy Popiełuszko I/202;

– przy wprowadzeniu kilkudziesięciu cytatów w tekście właściwym: Pisał ks. Józef Tischner: „Ciągniemy za sobą choroby socjalizmu i jednocześnie zderzamy się z chorobami kapitalizmu”. II/192; Oto jak relacjonuje ich stanowisko ks. Kazimierz Bukowski, autor książki *W co wierzę?: „Nauka i religia poszukują prawdy na różnych sobie właściwych drogach. (...)”* I/40, *Warto pamiętać, że – jak pisze ks. Andrzej Zuberbier – „winę za zaistniałe w chrześcijaństwie rozłamy ponoszą nie tylko ci chrześcijanie, którzy w swoim czasie odłączyli się od Kościoła katolickiego, ale i sami chrześcijanie.”* I/85; *Z tego powodu – pisze współczesny polski teolog – w błogosławieństwach trzeba doszukiwać się słów Jezusa skierowanych „do chrześcijan, których życie ma się odznaczać określonymi wartościami etycznymi (...)”* (ks. J. Drozd). I/171.

2. w podpisie pod ilustracją: Pismo Świète w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka SJ z ilustracjami Gustawa Doré (I/15; I/16); Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka, wydanie z 1872 r. I/72;

3. przedstawionych jako przykład bohaterstwa i męczeństwa za wiarę i wyznawane wartości chrześcijańskie: *Nieustraszonimi obrońcami biednych i skrzywdzonych byli też arcybiskup San Salvadoru Oskar Romero, zabity 24 marca 1980 roku podczas sprawowania Eucharystii, czy też ksiądz Jerzy Popiełuszko, zamordowany przez funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa (1984 r.)*. I/201; *Za swoje przekonania i wierność Jezusowi Chrystusowi znosili prześladowania ks. Jerzy Popiełuszko, kardynała Stefan Wyszyński czy krakowski kardynał Adam Stefan Sapieha*. I/205.

Zwraca uwagę fakt, że dwukrotnie w zebranych materiale pojawia się zapis wyrazu *ksiądz* lub jego abrewiacji wielką literą. Jeden przykład motywowany jest prawdopodobnie względami emocjonalnymi – chodzi bowiem o duszpasterza Solidarności i współczesnego męczennika – ks. J. Popiełuskę. W drugim wypadku (Ksiądz Tymoteusz) mamy do czynienia z pseudonimem. Kryje się pod nim obecny bp Józef Zawitkowski³.

³ Bp Zawitkowski tak mówi o powstaniu pseudonimu: „Ponieważ moi przełożeni nie chcieli, żebym afiszował się w gazecie ze swoim nazwiskiem, musiałem sobie wymyślić pseudonim. Zawsze fascynowała mnie postać Pawłowego Tymoteusza, bo to był taki młody

Jak wynika z zaprezentowanego wyżej wykazu, konkretnych księży (zajmujących najniższe stopnie w hierarchii kościelnej) pojawia się w analizowanych podręcznikach niewiele. Są to przede wszystkim Polacy. Są oni przywoływani w kontekście nauki Kościoła (jako autorzy konkretnych słów świadczących o ich refleksji nad życiem człowieka we współczesnym świecie i o poszukiwaniu prawdy i dobra) albo jako świadkowie wiary. Wyraz *ksiądz* w podanych wyżej przykładach pełni funkcję tytułu godnościowego, informuje o tym, że autorzy cytowanych tekstów i przedstawienie bohaterowie należą do stanu duchownego.

Nie zanotowano przykładów zestawienia wyrazu *ksiądz* z tytułami innych duchownych np. *ksiądz biskup* czy *ksiądz proboszcz*, mimo że połączenia takie są często spotykane we współczesnej polszczyźnie, zwłaszcza w jej odmianie mówionej (por. Treder 2008: 333).

kapłan (i pochodne: arcykapłan, kapłaństwo, kapłański)

Wyraz *kapłan* występuje w tekstach podręczników przede wszystkim w znaczeniu: ‘w Kościołach chrześcijańskich: duchowny mający święcenia uprawniające do odprawiania nabożeństw i udzielania sakramentów’ (SJP). Tylko jeden raz rzeczownik ten pojawił się w znaczeniu szerszym (w SJP podanym jako pierwsze) ‘osoba wykonująca czynności kultowe w którejś z religii pierwotnych lub politeistycznych’: *Uczą jej* [modlitwy wstawienniczej za świat] *patriarchowie, kapłani, prorocy, autorzy psalmów*. (II/58).

W części III podręcznika znajduje się czterostronicowy rozdział poświęcony *Powołaniu kapłańskiemu w rodzinie* (s. 207-210). Jest oczywiste, że w tym rozdziale słowo *kapłan* i wyrazy związane z nim słowotwórczo pojawiają się najczęściej. Są tu też dwa zdjęcia: jedno przedstawia kilku księży w czasie odprawiania Mszy św., drugie – grupę księży stojącą przed kościołem, ale, co zwraca uwagę, mają oni także stroje liturgiczne.

Słowo *kapłan* pojawia się przede wszystkim w kontekstach, które wskazują na niego jako na osobę uświęconą, wybraną przez Boga: *Sam Chrystus służy nam przez słowa i ręce kapłana* (...) (III/210); *Wyświęcony kapłan działa więc nie swoją mocą, ale mocą Jezusa Chrystusa* (...) (III/209); (...) *prymicje (sprawowanie w rodzinnej parafii swej pierwszej Eucharystii przez nowo wyświęconego kapłana)* (...) (III/208); *Dar Ducha Świętego, otrzymywany podczas święceń, pozwala kapłanowi wykonywać władzę związaną z urzędem kapłańskim* (...) (III/209). Podkreśla to także cytat z *Katechizmu Kościoła Katolickiego*, w którym

ksiądz, którego św. Paweł mocno kochał, a ten zawsze przysparzał mu trochę kłopotów... Ks. Tymoteusz był różnie odbierany – jedni uważali opowieści za bardzo infantylny, inni byli nimi zachwyceni. – Do dzisiaj ten Tymoteusz jest mi potrzebny. Czasami, kiedy czegoś nie wypada powiedzieć biskupowi, to Tymoteuszowi jakoś uchodzi (...)” (Malinowski, Chmieliński 2006:16-17).

kapłan zostaje nazwany metaforycznie i wzniośle znakiem miłości Boga: „*Krótko mówiąc kapłan jest znakiem miłosiernej miłości Boga względem grzesznika*” KKK 1465 (I/145). Kapłan to przede wszystkim osoba podporządkowana pewnej misji, służąca wspólnocie Kościoła. Nawet jeśli misji tej nie wypełnia właściwie, to kieruje się pod jego adresem jedynie eufemistyczne „bardziej krytyczne opinie”: *Słyszysz się bardzo różne opinie o kapłanach. Jedni są szanowani, uznawani za godnych wypełniania służby, o innych wypowiedzane są bardziej krytyczne opinie.* (III/209). Słowo *kapłan* pojawia się w kontekście szczególnej godności i posłannictwa także we fragmentach skierowanych bezpośrednio do czytelnika: *Co robisz, aby społeczność wierzących – Kościół – miała kapłanów godnych misji powierzonej jej przez Jezusa Chrystusa?* (III/210); *Czy zgadzasz się ze stwierdzeniem, że kapłani są obrazem poziomu życia religijnego chrześcijańskich rodzin?* (III/210).

Podobnie jak wyraz *ksiądz* także *kapłan* pojawił się jako synonim objaśniający znaczenie rzadko używanego terminu *prezbiter*: *Podczas tej czynności [sprawowanie Uczty Eucharystycznej] sprawowanej w imieniu Jezusa Chrystusa prezbiter (tzn. kapłan) służy wspólnocie Kościoła przez głoszenie słowa Bożego oraz uobecnienie tajemnicy męki, śmierci i zmartwychwstania Jezusa.* (I/102); *Wielu łączy ją [liturgię] z jednoosobowym działaniem przewodniczącego zgromadzenia liturgicznego – biskupa bądź prebitera (kapłana).* I/133. Jak widać i w tych kontekstach mowa jest o służbie i szczególnej funkcji kapłana, dopuszczonego do celebrowania tajemnicy Chrystusa.

Arcykapłanem (‘w religiach starożytnego Wschodu: kapłan sprawujący najwyższą władzę; też: główny kapłan w świątyni jerozolimskiej’ SJP) i *Najwyższym Kapłanem* nazywa się w podręcznikach wyłącznie Jezusa: *Dla podkreślenia tej zbawczej roli Jezusa nazywa się Go Arcykapłanem – Najwyższym Kapłanem, który podczas sprawowanej liturgii uobecnia swoje Misterium Paschalne (...)* I/133.

Przymiotnik *kapłański* również występuje przede wszystkim w utartych wyrażeniach o charakterze wzniosłym:

– *powołania kapłańskie*: *Kościół (...) modli się o dobre i liczne powołania kapłańskie.* (III/207);

– *zadanie kapłańskie*: *Jednym z takich kapłańskich zadań rodziny jest również codzienne życie modlitwą.* III/182;

– *święcenia kapłańskie / kapłański jubileusz*: *Dla wierzących okazją do przemyśleń mogą być świętowane w parafii święcenia kapłańskie, prymicje (...), kapłańskie jubileusze albo wielkokoczwartkowa pamiątka ustanowienia przez Jezusa Chrystusa sakramentu kapłaństwa.* (III/208);

– *życie kapłańskie*: *Postawy takie dowodzą, że potrzebna jest głębsza refleksja nad znaczeniem życia kapłańskiego i zakonnego* (III/208); *Powołanie do życia kapłańskiego lub zakonnego jest wielką tajemnicą.* (III/209);

– urząd kapłański: *Dar Ducha Świętego, otrzymywany podczas święceń, pozwala kapłanowi wykonywać władzę związaną z urzędem kapłańskim (...)* (III/209).

W dwóch znaczeniach pojawia się rzeczownik *kapłaństwo*⁴:

1. ‘urząd lub godność kapłana’ SJP: *Kapłaństwo jest bowiem godnością i przywilejem dlatego, że jest służbą.* (III/210); także w odniesieniu do całej wspólnoty wiernych, która dzięki sakramentowi chrztu św. ma udział w składaniu ofiary i oddawaniu czci Bogu: *Wiemy już, że kult ten sprawuje cała rodzina, uczestnicząc w powszechnym kapłaństwie Kościoła.* III/182;
2. ‘w Kościołach chrześcijańskich: sakrament udzielany duchownemu przez biskupa, uprawniający go do spełniania czynności duchownych’ SJP: (...) *ci wierzący, którzy przyjęli sakrament kapłaństwa, jak i ci, którzy przyjęli sakrament małżeństwa, włączeni są w budowanie wspólnoty Kościoła. Poza konkretną ludzką służbą wspólnocie przyjmujący sakramenty kapłaństwa i małżeństwa włączają się w zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa (...)* I/102; *Wreszcie takie sakramenty jak kapłaństwo i małżeństwo umacniają wierzącego w służbie innym.* I/144; *Refleksja nad sakramentem kapłaństwa nie może pomijać roli rodziny, w której osoba powołana dorasta.* (III/210); *Czy potrafisz wyjaśnić znaczenie sakramentu kapłaństwa?* (III/210); *Dla wierzących okazją do przemyśleń mogą być świętowane w parafii święcena kapłańskie, prymicje (sprawowanie w rodzinnej parafii swej pierwszej Eucharystii przez nowo wyświęconego kapłana), kapłańskie jubileusze albo wielkoczwartkowa pamiątka ustanowienia przez Jezusa Chrystusa sakramentu kapłaństwa.* (III/208); *W chrześcijańskim rozumieniu kapłaństwo jest jednym z siedmiu sakramentów, ustanowionym przez Jezusa Chrystusa dla wspólnoty wierzących. Kościół wierzy, że kapłaństwo jest znakiem obecności działania samego Zbawiciela.* (III/209);

W niektórych kontekstach trudno rozstrzygnąć, o które znacznie chodzi: *Dlatego ten, kto nie docenia roli kapłaństwa, w gruncie rzeczy nie docenia perspektywy, jaką otworzył przed nim w Jezusie Chrystusie sam Bóg.* (III/209); *Świadomość znaczenia kapłaństwa dla duchowego życia ułatwia nam akceptację Bożego wyboru.* (III/209).

W świetle przedstawionych przykładów można uznać, że słowo *kapłan*, mimo że słowniki nie opatrują go żadnymi kwalifikatorami, wykorzystywane jest w kontekstach o charakterze podniosłym, przepełnionych powagą, a niekiedy wręcz patosem⁵. Używa się go także w odniesieniu do Jezusa. W otoczeniu wy-

⁴ W SJP notowane jest też znaczenie 3. *przen.* ‘bezgraniczne oddanie jakiejś idei lub sprawie’.

⁵ Stylistyczne nacechowanie wyrazu *kapłan* może być przyczyną, dla której ten leksem nie pojawia się jako człon frazeologizmów w polszczyźnie literackiej (por. Treder 2008: 334).

razu *kapłan* pojawiają się takie określenia takie, jak *misja*, *służba*, *wyświęcenie* (a nie praca i przyziemne, codzienne obowiązki). Nawet na zdjęciach w rozdziale o kapłaństwie księży pojawiają się wyłącznie w strojach liturgicznych, co zwraca uwagę na tę właśnie stronę ich działalności. O kojarzeniu omawianego wyrazu z posłannictwem, zaangażowaniem, poświęceniem i posługą może też świadczyć notowane przez słowniki znaczenie przenośne wyrazu *kapłan* ‘osoba oddana jakiejś idei lub sprawie’ SJP.

prezbiter

Kilkrotnie w podręczniku dla klasy I i jeden raz w części przeznaczonej dla klasy II pojawia się słowo *prezbiter*. W SJP wyraz ten został odnotowany w trzech znaczeniach (bez kwalifikatorów stylistycznych): 1. ‘w Kościele katolickim: kapłan mający pełne święcenia uprawniające go do odprawiania mszy’; 2. ‘w prezbiterianizmie: kapłan rządzący gminą kościelną’; 3. ‘w pierwotnym chrześcijaństwie: starszy w gminie’. W analizowanych podręcznikach do religii wyraz pojawił się tylko w znaczeniu 1.

Autorzy podręczników mają jednak świadomość, że termin *prezbiter*, nie używany właściwie w polszczyźnie potocznej, może być dla młodzieży niezrozumiały, więc w nawiasie przy niektórych użyciach podają jego objaśnienie⁶ (w postaci synonimu): *Podczas tej czynności [sprawowanie Uczty Eucharystycznej] sprawowanej w imieniu Jezusa Chrystusa prezbiter (tzn. kapłan) służy wspólnocie Kościoła przez głoszenie słowa Bożego oraz uobecnienie tajemnicy męki, śmierci i zmartwychwstania Jezusa. (I/102); Biskupi jako następcy Apostołów przy pomocy prezbiterów (księży) i diakonów pełnią w Kościele misję autentycznego nauczania wiary, sprawowania sakramentów (zwłaszcza Eucharystii) (...) II/249). Warto też zauważyć, że wyraz ten pojawia się wyłącznie w kontekstach związanych ze służbą i sprawowaniem kultu religijnego: *W ten też sposób małżonkowie (podobnie jak prezbiterzy) służą zarówno wspólnocie Kościoła, jak i całej wspólnocie ludzkiej (...) (I/103); Liturgii przewodniczy – z racji otrzymanych święceń – biskup, prezbiter, diakon (biskup lub prezbiter przewodniczą liturgii eucharystycznej; diakon lub lektor mogą głosić/ czytać słowo Boże). (I/133); Obserwują oni [wierni] pewne czynności prezbitera, słyszą kierowane ku nim słowa, uczestniczą w swoistej „gimnastyce” (wstać, usiąść, uklęknąć) – i nic (albo prawie nic) z tego nie rozumieją. (I/133); Dlatego też jedynie biskup albo trwający w łączności z nim prezbiter z racji przyjętych święceń przewodniczy zgromadzeniu liturgicznemu. (I/134); Spełniając w tym duchu swą posługę, prezbiter udziela pojednania z Bogiem i Kościołem – wspólnotą wierzących. (I/145).**

⁶ Trudno powiedzieć, czym kierowali się autorzy podręczników, wybierając konteksty, w których objaśniają słowo *prezbiter*. Nie zawsze ma to miejsce przy pierwszym pojawieniu się wyrazu w danym rozdziale.

duszpasterz (i pochodne: duszpasterski)

Na kartach podręczników kilkakrotnie pojawia się złożenie *duszpasterz* i pochodny od niego przymiotnik *duszpasterski*. W SJP rzeczownik ten zdefiniowany został za pomocą synonimu ‘ksiądz’. Zarówno wyrazowi podstawowemu jak i jego derywatowi towarzyszą konteksty wskazujące na rolę księdza jako przewodnika wpływającego na duchową formację powierzonych jego opiece osób: [Kościół] *Duszpasterzom* *zaleca, aby przyjmowali homoseksualistów z rozważną łagodnością i pomagali im w przezwyciężaniu trudności.* (II/138); *Z czego ma żyć proboszcz opiekujący się byłymi pracownikami PGR-u albo duszpasterz w miasteczku, w którym bezrobocie przekracza 50 procent?* (I/157); *Narzeczeni korzystają więc z kursów przedmażeńskich i porad duszpasterskich (...)* (III/122); *Są one [problemy społeczne] przedmiotem stałej troski duszpasterskiej Jana Pawła II (...)* (II/183). Przymiotnik pojawia się też we fragmencie kościelnego dokumentu dotyczącego zadań biskupów: (...) „*Biskup Rzymski, jako następcą Piotra (...)* *cieszy się z ustanowienia Bożego najwyższą, pełną, bezpośrednią i powszechną władzą duszpasterską (...)*” (I/80); i w tytule innego: *W Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym napisali oni, że Sobór „ma przed oczami świat ludzi (...)*” (II/174). Można tu zauważyć, że żywe jest znaczenie etymologiczne tego złożenia.

szafarz

We współczesnej polszczyźnie wyraz *szafarz* ma cztery znaczenia: 1. ‘w dawnej Polsce na dworze magnackim i folwarku szlacheckim: osoba nadzorująca gospodarstwo domowe i zarządzająca spiżarnią’; 2. ‘w dawnej Polsce: urzędnik zajmujący się sprawami finansowymi państwa’; 3. ‘w XVI–XVIII w.: urzędnik miejski zawiadujący skarbem miasta’; 4. ‘osoba rozdająca jakieś dobra lub zawiadująca nimi’. Trzy pierwsze znaczenia odnoszą się do rzeczywistości historycznej. W podręczniku dla klasy I wyraz *szafarz* został użyty w znaczeniu czwartym, przy czym dobra, którymi szafarz w tym wypadku zawiaduje, nie są dobrami materialnymi, lecz duchowymi (sakramenty). Warto tu też zauważyć, że omawiany leksem znalazł się wyłącznie w cytowanym w podręczniku dokumencie: *Można więc mówić o konkretnym wyrazie troski ochrzczonego o to, aby Kościół „posiadał środki potrzebne do sprawowania kultu, prowadzenia dzieł apostołstwa oraz miłości, a także do tego, co jest konieczne do godziwego utrzymywania szafarzy” tj. księży (Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 222).* (I/157). Autorzy podręcznika mieli świadomość, że wyraz *szafarz* może być nieznanym młodzieży lub może być rozumiany inaczej⁷, więc go objaśnili (dokonali uściślenia).

⁷ Coraz częściej w Kościele wykorzystywani są tzw. nadzwyczajni szafarze Komunii świętej, którzy są osobami świeckimi.

Nazwy wskazujące na miejsce księdza w hierarchii kościelnej można zaliczyć do hiponimów wyrazu *ksiądz*. Mogą one informować o etapie na drodze do stawiania się księdzem (*diakon*) lub stopniu kariery już po ostatecznych święceniach kapłańskich (*proboszcz*, *biskup*, *arcybiskup* i *papież*). Warto zauważyć, że nie pojawiły się w podręcznikach słowa *wikary* (w SJP z kwalifikatorem *pot.*) i *wikariusz* ‘w Kościele katolickim: ksiądz będący pomocnikiem proboszcza’. Nie użyto też nazwy *kleryk*⁸, chociaż pojawił się (bez objaśnienia) derywat *klerykalizacja*⁹ (*Uważają oni, że religia w szkole to przejaw klerykalizacji życia, ingerowanie Kościoła w sferę wychowania, narzucanie chrześcijańskich postaw i zachowań (...)* (I/12).

diakon

Według SJP *diakon* to 1. ‘w Kościele katolickim i prawosławnym: mężczyzna mający święcenia diakonatu’; 2. ‘w Kościołach protestanckich: duchowny mający pod opieką instytucję charytatywną’; 3. ‘w okresie wczesnochrześcijańskim: pomocnik biskupa, opiekun ubogich i chorych’. Kontekst podręcznikowy wskazuje na *diakona* jako pomocnika biskupa: *Biskupi jako następcy Apostołów przy pomocy prezbiterów (księży) i diakonów pełnią w Kościele misję autentycznego nauczania wiary (...)* (II/249), ale o wyraźnie ograniczonych jeszcze prawach (czyli w znaczeniu 1.): *Liturgii przewodniczy - z racji otrzymanych święceń – biskup, prezbiter, diakon (biskup lub prezbiter przewodniczą liturgii eucharystycznej; diakon lub lektor mogą głosić/ czytać słowo Boże.* (I/133). W jednym kontekście (w połączeniu z nazwą własną) wyraz *diakon* pojawia się w znaczeniu 3.: *Z kolei diakon Efreim wspomina o uroczystości „Wszystkich Świętych Męczenników” obchodzonej 13 maja.* (I/231).

proboszcz

Słowa *proboszcz* (powszechnie używanego w języku potocznym) użyto we wszystkich częściach podręcznika jedynie 2 razy w znaczeniu ‘ksiądz zarządzający parafią’ SJP; tyle tylko, że raz jest to proboszcz Kościoła Katolickiego: *Z czego ma żyć proboszcz opiekujący się byłymi pracownikami PGR-u albo duszpasterz w miasteczku, w którym bezrobocie przekracza 50 procent?* (I/157); drugi raz – hierarcha w Kościele protestanckim (nazwa ta pojawia się przy opisie konfirmacji): *Odbywa się ona podczas uroczystej celebracji liturgicznej, którą tworzą: (...) modlitwa powszechna, nałożenie rąk przez proboszcza.* (I/23).

⁸ *Kleryk* 1. ‘student katolickiego seminarium duchownego, mający prawo do noszenia sutanny’; 2. *daw.* ‘duchowny katolicki niższej rangi’ SJP.

⁹ *Klerykalizacja* ‘poddawanie wpływom Kościoła i duchowieństwa różnych dziedzin życia społecznego, polityki i kultury’ SJP.

biskup, arcybiskup, następcy Apostołów

Biskup to ‘duchowny w Kościołach chrześcijańskich mający najwyższy stopień święceń, zwierzchnik diecezji’ SJP. Wyras ten występuje bardzo często właśnie w kontekstach, w których wyraźnie mówi się o hierarchii kościelnej: *Bardzo wielu utożsamia Kościół z hierarchią: papieżem, biskupami i księżmi.* (I/61); *Wiele osób nie rozumie, dlaczego Kościół – zarówno hierarchiczny (papież, biskupi, księża), jak i katoliccy świeccy – angażuje się w sprawy świata (...)* (II/182); także o zwierzchnictwie nad diecezją: *O ile Kościół powszechny wyraża jedność wszystkich wierzących z widzialną jego głową – papieżem, to wspólnota Kościoła partykularnego wyraża się poprzez trwanie w jedności wiary i sakramentów ze swoim biskupem.* (I/157); *Jednymyślnie wyznawana wiara jest źródłem zasad religijnych i porządku moralnego w Kościele, który trwa w jedności ze swymi biskupami, w nauce Apostołów (...)* (II/172). Z jednej strony w podręcznikach podkreśla się, że biskupi należą do wspólnoty Kościoła, a z drugiej – zwykle wymieniani są jako jej szczególny element: [Kościół] *Obejmuje nią [modlitwą] całą wspólnotę Kościoła, papieża i biskupów, a także wszystkich chrześcijan, Żydów, wyznawców innych religii, ateistów, rządzących państwami i cierpiących.* (II/63). Nie sprzyja to myśleniu o Kościele jako o autentycznej wspólnocie wszystkich ludzi wierzących.

O szczególnej i ważnej pozycji biskupów w strukturze Kościoła mówią też fragmenty, które podkreślają, że:

– biskup to następca Apostołów: *Biskupi jako następcy Apostołów przy pomocy prezbiterów (księży) i diakonów pełnią w Kościele misję autentycznego nauczania wiary, sprawowania sakramentów (zwłaszcza Eucharystii) (...)* (II/249);

– biskup to nauczyciel i interpretator zasad wiary: *Urząd Nauczycielski Kościoła – papież i biskupi, którzy trwają z nim w jedności – przyjmuje jednak, że istnieją tak zwane objawienia prywatne.* (I/75); *Zadanie to [autentyczna interpretacja depozytu wiary] wypełnia Urząd Nauczycielski Kościoła (kolegium biskupów z papieżem na czele).* (II/171);

– biskup to jedyny szafarz niektórych sakramentów: *Przypomnij sobie, co usłyszałeś (-aś), kiedy biskup udzielał Ci sakramentu bierzmowania (...)* (I/20); *Dla niektórych przyjmowanie tego sakramentu [bierzmowania] to przede wszystkim długa liturgia z udziałem biskupa itd.* (I/27); *Po słowach biskupa udzielającego ci sakramentu bierzmowania („Przyjmij znamię daru Ducha Świętego”) odpowiedziałeś (-aś): „Amen”. (I/29);*

– biskup to osoba podejmująca wyjątkowe działania: (...) *namaszczenie czoła krzyżem [olej poświęcony przez biskupa w Wielki Czwartek] (...)* (I/28); *Po odzyskaniu niepodległości, wobec ponownej groźby jej utraty, latem 1920 roku biskupi Polski dokonali kolejnego aktu oddania narodu Maryi (...)* (II/281);

Tylko raz biskup pojawia się w kontekście mówiącym o codziennej (?) liturgii: *Wielu łączy ją [liturgię] z jednoosobowym działaniem przewodniczącego zgromadzenia liturgicznego – biskupa bądź prezbitera (kapłana)*. (I/133).

Z imienia i nazwiska przywołani zostali biskupi nauczyciele: bp¹⁰ Kazimierz Ryczan: *W ten sposób myśli o Biblii zapewne nie tylko autor tego tekstu – bp Kazimierz Ryczan, ale wielu chrześcijan*. (I/16); i męczennicy za wiarę i chrześcijańskie zasady życia: św. Stanisław: *Do tych, którzy w swym ziemskim życiu spychani byli na margines dlatego tylko, że bronili sprawiedliwości i zasad moralnych, należy święty Stanisław Biskup*. (I/204); *Znajdują się one [sanktuaria] m.in. w Gnieźnie, gdzie czczony jest św. Wojciech; w Krakowie, gdzie czczony jest św. Stanisław, biskup i męczennik; w Warszawie, gdzie czci się św. Andrzeja Bobolę*. (III/182); św. Ireneusz: *Należeli do nich m.in. św. Ireneusz, biskup Lyonu i św. Grzegorz z Nazjanu, autor formuły wiary trynitarnej (...)* (II/40); François Montmorency-Laval: *Ustanowił je [Święto Świętej Rodziny z Nazaretu], za aprobatą papieża Aleksandra VII, 4 listopada 1684 r., biskup François Montmorency-Laval*. (III/189).

Wyraz *arcybiskup* (wg SJP ‘duchowny katolicki zarządzający archidiecezją’) pojawia się tylko w jednym podręczniku w związku z nazwą własną (pełni wobec niej funkcję semantyczną, charakteryzując nazywany obiekt – podobnie jak wyżej wyraz *biskup*). Chodzi o arcybiskupa męczennika: *Nieustraszonymi obrońcami biednych i skrzywdzonych byli też arcybiskup San Salwadoru Oskar Romero, zabity 24 marca 1980 roku podczas sprawowania Eucharystii (...)* (I/201).

kardynał

Również nazwa *kardynał* (‘najwyższy po papieżu dostojnik w hierarchii Kościoła katolickiego’ SJP) pojawia się wyłącznie w związku zgody z rzeczownikami własnymi – imionami i nazwiskami konkretnych osób, które swym życiem dały świadectwo wiary: *Za swoje przekonania i wierność Jezusowi Chrystusowi znosili prześladowania ks. Jerzy Popiełuszko, kardynał Stefan Wyszyński czy krakowski kardynał Adam Stefan Sapieha*. (I/205); (...) *tekst [Ślubów jasnogórskich] napisał prymas Tysiąclecia, kardynał Stefan Wyszyński, więziony wówczas przez władze komunistyczne*. (II/283).

prymas

Prymas jako ‘arcybiskup będący zwierzchnikiem Kościoła rzymskokatolickiego w jakimś kraju lub Kościoła anglikańskiego’ SJP pojawia się tylko w powszechnie używanym wyrażeniu wartościującym *prymas Tysiąclecia* odnoszącym się do kard. S. Wyszyńskiego: (...) *tekst [Ślubów jasnogórskich] napisał prymas*

¹⁰ Jedyny raz został tu użyty skrót wyrazu *biskup*.

Tysiąclecia, kardynał Stefan Wyszyński, więziony wówczas przez władze komunistyczne. (II/283).

W podręcznikach pojawiają się też nazwy, które odnoszą się do ‘ogółu biskupów danego kraju lub danej prowincji kościelnej’ SJP (*episkopat*) lub do różnego typu zgromadzeń duchowieństwa, także z papieżem (*synod, sobór, Urząd Nauczycielski Kościoła*). W każdym z kontekstów mówi się o wydawaniu lub zatwierdzaniu dokumentów kościelnych przez te gremia, co podkreśla ich władzę zwierzchnią nad Kościołem:

– episkopat / Episkopat Polski / Konferencja Episkopatu: *Po wojnie, w roku 1948, Episkopat Polski zatwierdził przykazania kościelne w takim oto brzmieniu:* (...) (I/138); *Dokonałi tego [rewizji tekstu przykazań kościelnych] autorzy nowego Katechizmu Kościoła Katolickiego (1992); zmiany te zatwierdziły następnie krajowe Konferencje Episkopatu.* (I/138); (...) *papież Paweł VI na zakończenie obrad Soboru Watykańskiego II, na prośbę między innymi Episkopatu Polski, ogłosił Maryję Matką Kościoła.* (II/272); *Po II wojnie światowej naród polski (...) został w 1946 roku poświęcony przez Episkopat Polski Niepokalanemu Sercu Maryi* (...) (II/281);

– synod (‘w Kościele katolickim: zjazd duchowieństwa jednej diecezji, biskupów jednej albo kilku metropolii lub biskupów całego kraju’ SJP): *W orędziu Synodu do rodzin czytamy* (...) (III/187);

– sobór (‘w Kościele katolickim: zgromadzenie biskupów całego świata obradujące pod przewodnictwem papieża lub jego delegata’ SJP) / Sobór Watykański II / Ojcowie Soboru: *Niezbędność i znaczenie liturgii podkreślił Sobór Watykański II* (...) (II/24); (...) *jak stwierdził Sobór Watykański II: „Tajemnica człowieka wyjaśnia się dopiero w tajemnicy Słowa Wcielonego”* (...) (II/253); *Przełomem w postawie katolicyzmu wobec innych religii był II Sobór Watykański* (...) (II/75); *Bardzo piękny chrześcijański opis świata, w którym żyjemy, zawdzięczamy Ojcom II Soboru Watykańskiego. W Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym napisali oni, że Sobór „ma przed oczami świat ludzi* (...)” (II/174); *Podaj przykłady wspaniałości współczesnego świata (o którym Ojcowie Soboru pisali z „radością i nadzieją”)* (...) (I/177).

Wymienione wyżej określenia nie zostały w tekstach objaśnione, a więc autorzy podręczników wyszli z założenia, że są one znane czytelnikom. Starali się tylko przybliżyć uczniom, czym jest Urząd Nauczycielski Kościoła: *Urząd Nauczycielski Kościoła – papież i biskupi, którzy trwają z nim w jedności – przyjmuje jednak, że istnieją tak zwane objawienia prywatne.* (I/75). Definicja ta (pełna dostojęstwa i patosu) jest bliska objaśnieniu zawartemu w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*: „biskupi w komunii z następcą Piotra, Biskupem Rzymu” (KKK 85).

papież i synonimy

Bardzo rozbudowany jest w badanych podręcznikach dla licealistów zbiór synonimów wyrazu *papież*: *ojciec święty*; *biskup Rzymu* / *biskup rzymski*, *ordynariusz diecezji rzymskiej*; *następca św. Piotra* / *następca Piotra*; *zastępca Chrystusa*; *pasterz całego Kościoła*, *pasterz wszystkich wiernych*, *pasterz trzody* [Jezusa]; *władca Państwa Kościelnego*, *zwierzchnik Kościoła katolickiego*, *widzialna głowa Kościoła*. Mają one mniej lub bardziej oficjalny charakter i charakteryzują się różną frekwencją tekstową.

Wyraz *papież* ('najwyższy zwierzchnik Kościoła rzymskokatolickiego' SJP) to spośród słownictwa oznaczającego osoby duchowne nazwa zdecydowanie najczęściej pojawiająca się na kartach podręczników. W części przeznaczonej dla klasy I jest cały rozdział poświęcony papieżowi. Objasniono w nim pochodzenie nazwy i zmianę jej zakresu znaczeniowego ('każdy biskup' > 'biskup Rzymu'): Słowo „papież” pochodzi z języka greckiego („pappas” – ojciec); nazwa ta oznaczała początkowo każdego biskupa, a od V w. zaczęła przysługiwać wyłącznie Biskupowi Rzymu. (I/78). Przedstawiono też kompetencje i funkcje papieża (tu pojawia się cytat z *Katechizmu Kościoła Katolickiego*): *W Kościele katolickim uważa się, że papież, Biskup Rzymu i następca św. Piotra, jest „trwałym i widzialnym źródłem i fundamentem jedności zarówno biskupów, jak rzeszy wiernych. Biskup Rzymski z racji swego urzędu Zastępcy Chrystusa i Pasterza całego Kościoła ma pełną, najwyższą i powszechną władzę nad Kościołem i władzę tę zawsze ma prawo wykonywać w sposób nieskrępowany”* (KKK 882). (I/78). Występujące w tej części podręcznika liczne synonimy wyrazu *papież* odwołują się do miejsca i roli ojca świętego w Kościele. Ich użycie oprócz funkcji poznawczej pełni także funkcję perswazyjną – ma przekonać odbiorców o szczególnej misji papieża i nietypowym charakterze jego władzy (uprawomocnionej Bożym wyborem): (...) „Biskup Rzymski, jako następca Piotra (...) cieszy się z ustanowienia Bożego najwyższą, pełną, bezpośrednią i powszechną władzą duszpasterską (...)” (I/80); *Z woli zmartwychwstałego Jezusa to właśnie Piotr i jego następcy mają pełnić funkcję pasterza jego trzody*. (I/81). W dalszej części rozdziału, przedstawiającej krótko historię papiestwa i rozmaite opinie (także historyczne, np. M. Lutra) o zakresie władzy papieskiej, pojawia się określenia bardziej oficjalne. Jest to przede wszystkim wyraz *papież* (sporadycznie też wyrażenia: *biskup Rzymu*, *ordynariusz diecezji rzymskiej* lub *władca Państwa Kościelnego*): *Poczynając od księcia Apostołów św. Piotra, pierwszego papieża – aż do Jana Pawła II było 264 papieży*. (I/78); *Oceniając urząd papieża z ludzkiego tylko punktu widzenia, Biskup Rzymu to jedynie „kierownik”, „szef” pewnej „organizacji”, jaką stanowi Kościół, władca Państwa Kościelnego. Jednak dla katolików papież (każdy papież!) jest podobnie jak św. Piotr – opoką, na której Chrystus zbudował swój Kościół*. (I/79); *Wielu papieży stało się wielkimi reformatorami Kościoła; o licznych papieżach mówi się również, że byli mecenasami sztuki*. (I/79); *Luter*

odrzuć faktyczną władzę papieża w całym kościele, zacieśniając ją tylko do funkcji biskupa Rzymu, to znaczy ordynariusza diecezji rzymskiej. (I/79). Nazwy te mają charakter terminów urzędowych, są pozbawione nacechowania emotywno-ekspresywnego. Warto tu jeszcze zauważyć, że w rozdziale o funkcji i roli papieża w Kościele zostały zamieszczone dwie ilustracje przedstawiające Jana Pawła II i dwa zdjęcia, na których są wierni przybyli na spotkanie z papieżem-Polakami (a nie ma zdjęć ani ilustracji pokazujących innych papieży).

W innych miejscach podręcznika papież zwykle pojawia się w kontekstach wskazujących na jego przynależność do hierarchii kościelnej, np.: *O ile Kościół powszechny wyraża jedność wszystkich wierzących z widzialną jego głową – papieżem, to wspólnota Kościoła partykularnego wyraża się poprzez trwanie w jedności wiary i sakramentów ze swoim biskupem*. (I/157); *Bardzo wielu utożsamia Kościół z hierarchią: papieżem, biskupami i księżmi*. (I/61).

Znamienne jest to, że nacechowane pewną czułością (związaną z obecnością wyrazu nazywającego więzi rodzinne) określenie *ojciec święty* pojawia się wyjątkowo w odniesieniu do Jana Pawła II (prawdopodobnie ze względów emocjonalnych pisane zawsze wielką literą): *List apostolski Ojca Świętego Jana Pawła II do młodych całego świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży 1985, 12-13*. (I/35) (podpis pod cytatem); *Ojciec Święty Jan Paweł II mówiąc o rodzinie z Nazaretu (...)* (III/190). O wyjątkowej roli papieża-Polaka świadczy też częstotliwość, z jaką pojawia się jego imię (także jako Karola Wojtyły) na kartach podręczników. Szczególnie często przywoływany jest w kontekście nauczania (zarówno jako autor tekstów pisanych, jak i kaznodzieja-mówca). Oto garść wybranych przykładów: *Warto przeczytać list papieża Jana Pawła II do młodych – a przynajmniej fragment poświęcony prawdzie i jej poszukiwaniu (...)* (I/34); *Kwestii tej poświęcona jest Encyklika Jana Pawła II Fides et ratio [wiarą i rozum].* (I/41); *Każdy z nich ma swoją autonomię i, jak pisze Jan Paweł II, „nie można rozdzielać wiary i rozumu nie pozbawiając człowieka możliwości właściwego poznania siebie, świata i Boga”*. (I/42); *Ten, kto z wewnętrzną otwartością zastanawia się nad tym wszystkim, co składa się na istnienie wszechświata, nie może nie zadać sobie pytania dotyczącego początku – powiada Jan Paweł II, omawiając Tomaszowe dowody na istnienie Boga.* (I/45); *W roku 1979 Jan Paweł II mówił rodakom: „Czy można odrzucić Chrystusa (...)”* (I/54); *Dla nas chrześcijan Biblia jest przede wszystkim Księgą wiary (i ten punkt widzenia dzielimy razem których papież Jan Paweł II nazwał „naszymi starszymi braćmi w wierze”)* (...) (I/70); *W tym duchu Jan Paweł II wyraził swe głębokie przeświadczenie (...)* (I/86); *W kontekście powszechnego poszukiwania warunków umożliwiających udane, szczęśliwe życie znamiennie wydają się słowa Jana Pawła II (...)* *Papież, zwracając się do zgromadzonych u stóp Góry Błogosławieństw, powiedział: (...)* (I/165); *Spróbuj uzasadnić tezę papieża Jana Pawła II, która mówi, że pierwszą i podstawową wartością i pracą jest sam człowiek – jej*

podmiot. (II/208); **Tę prawdę podkreśla Jan Paweł II w encyklice (...)** (II/71); **Jan Paweł II nazwał** zdumienie wobec wartości i godności człowieka Ewangelią (... (II/21); **Jan Paweł II diagnozuje tę sytuację** następująco (... (II/53); **O potrzebie pełnej zaufania modlitwy przypomni**ł nam papież Jan Paweł II (... (II/62); **Wojtyła powiada**, że nie można zrozumieć człowieka bez odniesienia do Boga. (...) **Ta wizja człowieka obecna jest również w jego późniejszym nauczaniu**, już jako papieża Jana Pawła II. (III/18); **Przypomniał o tym papież Jan Paweł II (...)** (III/62); **W „kulturze śmierci” – jak określa ją Jan Paweł II (...)** (III/211) i wiele innych. Tylko w odniesieniu do Jana Pawła II użyto wyrazu *papież* zapisanego wielką literą: „*Wiara i rozum – pisze Papież – są jak dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy.* (...)” (I/41).

Zdecydowanie rzadziej autorzy podręczników powołują się na słowa innych papieży (Leon Wielki, Leon XIII, Jan XXIII, Paweł VI¹¹): *O religijnym znaczeniu tego wydarzenia tak pisał jeden z myślicieli Kościoła pierwszych wieków papież Leon Wielki (400-461) (...)* (I/215); *Jako niezwykle ważny głos wyrażający naukę Kościoła na temat pokoju określana jest przelomowa encyklika „Pacem in terris” Jana XXIII, ogłoszona w 1963 roku.* (II/200); *Modlitwa Pawła VI (II/93); Po cząwszy od pontyfikatu Leona XIII w imieniu Kościoła w sprawach społecznych wypowiadają się papież (...)* (II/183); *Do najważniejszych encyklik społecznych należą: „Rerum novarum” Leona XIII o kwestii robotniczej (1891), „Mater et Magistra” Jana XXIII (...)* oraz „*Populorum progressio*” Pawła VI (1967). (II/183).

Imiona niektórych papieży zostały przywołane po to, by wskazać, czego dokonali w historii Kościoła (chodzi przede wszystkim o ustanowienie niektórych świąt i uroczystości kościelnych, aprobatę tekstów liturgicznych, nadanie tytułów Maryi): *W 608 roku tego dnia właśnie (13 maja) papież Bonifacy IV poświęcił w Rzymie panteon (...)* (I/231); *Świętem obowiązującym w całym kościele uczynił ją [uroczystość Wszystkich Świętych] papież Jan XI w roku 935.* (I/231); *Ustanowił ją [uroczystość Chrystusa Króla Wszechrzeczy] papież Pius XI w Roku Jubileuszowym (Świętym) 1925 (...)* (II/79); *Pius XI ustanowił święto Chrystusa Króla (...)* (II/80); (...) *papież Paweł VI na zakończenie obrad Soboru Watykańskiego II, na prośbę między innymi Episkopatu Polski, ogłosił Maryję Matką Kościoła.* (II/272); (...) *w 1923 roku papież Pius XI ustanowił specjalne święto najświętszej Maryi Panny, Królowej Polski (...)* (II/281); *Ustanowił je [Święto Świętej Rodziny z Nazaretu], za aprobatą papieża Aleksandra VII, 4 listopada 1684 r., biskup François Montmorency-Laval.* (III/189); *W roku 1893 papież Leon XIII zaaprobował teksty liturgiczne Mszy Świętej (...)* (III/189). Rzadziej imiona papieży służą lokalizacji w czasie (tu przede wszystkim pontyfikaty pa-

¹¹ Nie pojawiają się odwołania do nauczania Benedykta XVI, ponieważ podręczniki zostały wydane w latach 2002-2004, a więc za pontyfikatu Jana Pawła II.

pieskie), np. (...) *kiedy papieżem był Grzegorz Wielki (590-640)*. (I/210); *Na stałe zostało wprowadzone ono [Święto Świętej Rodziny z Nazaretu] za pontyfikatu papieża Leona XIII (...)* (III/189); *Za pontyfikatu Benedykta XV zostało ono przeniesione na niedzielę (...)* (III/189).

Kilkakrotnie pojawił się też rzeczownik abstrakcyjny *papiestwo*, oznaczający ‘urząd, władzę sprawowaną przez papieża’ (SJP): *Ważną zmianę w myśleniu na temat papiestwa zawdzięczamy kilku ostatnim papieżom: Janowi XXIII, Pawłowi VI, a zwłaszcza Janowi Pawłowi II (...)* (I/79-80); *Chcąc opisać ów kryzys, moglibyśmy wskazywać na angażowanie się papiestwa w politykę, upadek jego autorytetu moralnego (...)* (I/84). Przymiotnik *papieski* został użyty tylko w nazwie instytucji Stolicy Apostolskiej (po cytacie z dokumentu): *Papieska Komisja Biblijna, Interpretacja Pisma Świętego w Kościele* (I/73).

Leksemy określające reprezentantów najwyższej hierarchii kościelnej najczęściej pojawiają w kontekstach, w których wyraźnie podkreśla się ich funkcję nauczycielską, autorytet (nieomyślność) i zwierzchnictwo nad Kościołem. Używa się w stosunku do nich także określeń o charakterze wartościującym: *dostojnicy kościelni* (II/281), mówi się wprost o *kościelach hierarchicznym* (II/182) lub *hierarchii kościelnej* (I/63). Zauważa się, że hierarchowie Kościoła to zastępcy Boga, osoby wybrane przez niego i otoczone jego szczególną opieką: *Proszę Cię o to także, aby kiedyś, gdy będę już całkowicie u Ciebie, tam, gdzie już nie będzie więcej ani sakramentów, ani hierarchii kościelnej, abym nie musiała [nie musiał] żałować, że tu na ziemi za mało sobie cenilam Twoje Boskie środki i pomoce do zbawienia oraz Twoich zastępców przez Ciebie prowadzonych (...)* Chiara Lubich (I/63) (fragment modlitwy). W podręcznikach nie ma żadnych obserwacji dotyczących codziennych, bardziej prozaicznych aspektów życia biskupów i papieża¹².

słownictwo nazywające duchownych innych wyznań

Mimo że tak często przywoływany na łamach podręczników Jan Paweł II przywiązywał wielką wagę do ekumenizmu, to słownictwo nazywające duchownych innych wyznań jest w badanych tekstach prawie nieobecne. Jeśli już się pojawia, to nazywa wyłącznie wysokich dostojników kościelnych: patriarcha¹³ (Konstantynopola): *Wzajemne ekskomuniki (tzn. wyłączenia ze wspólnoty Kościoła) zostały odwołane dopiero w 1965 roku przez papieża Pawła VI i patriarchę Konstantynopola Atenagorasa*. (I/84); *Nawet najpiękniejsze gesty, takie jak wzajemne odwołanie ekskomunik przez Pawła VI i patriarchę Atenagorasa czy*

¹² Dystans dzielący „zwykłego” członka Kościoła od jego dostojników potwierdził J. Treder na podstawie obserwacji warstwy frazeologicznej języka polskiego – słabej aktywności frazeologicznej leksemów należących do pola najwyższa hierarchia kościelna (por. Treder 2007: 379).

¹³ Patriarcha ‘w Kościołach wschodnich: godność najwyższego dostojnika duchownego’ SJP.

spotkania z hierarchami innych Kościołów chrześcijańskich, nie od razu usuną wszystkie przeszkody na drodze do jedności. (I/87); zwierzchnik Kościoła Wschodniego: (...) patriarcha Konstantynopola, czyli zwierzchnik Kościoła Wschodniego, był mianowany przez cesarza (...) (I/84); czy ogólnikowe hierarcha Kościoła (I/87); Nawet najpiękniejsze gesty, takie jak wzajemne odwołanie ekskomunik przez Pawła VI i patriarchę Atenagorasa czy spotkania z hierarchami innych Kościołów chrześcijańskich, nie od razu usuną wszystkie przeszkody na drodze do jedności. I/87.

zakonnicy (i zakonnice)

Cały rozdział w podręczniku dla klasy I został poświęcony życiu zakonnemu. W rozdziale tym pojawiają się słowa, które nazywają tych, którzy jako pierwsi wybrali życie w samotności i odosobnieniu, by w ten sposób „lepiej naśladować miłość Chrystusa” (I/105). Z niektórymi spośród tych wyrazów licealiści niewątpliwie spotkają się po raz pierwszy, więc autorzy podręcznika starali się przybliżyć młodym czytelnikom znaczenie poszczególnych słów poprzez objaśnienie ich etymologii (zwracając w ten sposób uwagę na aspekt odierwania od świata i ludzi w życiu zakonnym): *Pierwsi pustelnicy żyli głównie na Wschodzie: w Egipcie, Syrii i Azji Mniejszej. Nazywano ich eremitami (gr. „samotni”), anachoretami („ci, którzy się wycofali” – w domyśle „na pustynię”) lub monachoi („opuszczeni”).* (I/105); lub przez podanie pokrewieństwa słowotwórczego: *Tymi, którzy najbardziej przyczynili się do rozwoju życia monastycznego (od słowa monachoi), byli: w Kościele Wschodnim św. Bazyli (IV w.), założycieli [tak L.W.-R.] zakonu bazylianów, oraz w Kościele Zachodnim św. Benedykt (VI w.), założyciel zakonu benedyktynów.* (I/106). Bez objaśnienia językowego pozostaje *anachoretizm: Taką formę życia wspólnego, a jednocześnie samotnego nazywamy anachoretyzmem.* (I/106)¹⁴. Nie wymagały objaśnień takie słowa, jak *zakon* (I/104, I/107), *zakonnik* (III/208) (jest też *zakonnica* I/74, III/208), *życie zakonne* (I/84, I/100-101, I/104, I/106-107), *stan zakonny* (II/249, III/40, III/208); *osoby konsekrowane* (II/249). Tak jak w wypadku księży pojawiają się też nazwiska konkretnych osób poprzedzone nazwami wskazującymi na przynależność do stanu zakonnego: *brat Karol de Foucauld, założyciel małych braci Jezusa* (I/107) (podpis pod modlitwą); *brat Albert Chmielowski* (I/204); *ojciec prof. Celestyn Napiórkowski* (II/190); (także: *Matka Teresa z Kalkuty* I/106, III/38).

O bogactwie i różnorodności form współczesnego życia zakonnego mają uczniowie przekonać nazwy typów zakonów (*zakony kontemplacyjne* i *czynne*,

¹⁴ SJP notuje wyrazy: *eremita* ‘zakonnik zachowujący regułę zakonu, ale żyjący w odosobnieniu’, *anachoreta* ‘człowiek świątobliwy, żyjący w odosobnieniu, praktykujący ascezę’, *anachoretizm* (bez definicji), *monastyczny* (od *monastycyzm* ‘w chrześcijaństwie: tworzenie zakonów oraz wstępowanie do nich i życie w nich’).

męskie i żeńskie) oraz bardzo liczne nazwy zgromadzeń zakonnych: *bazylianie*, *benedyktyni*, *franciszkanie*, *dominikanie*, *kameduli*, *karmelici*, *jezuici*, *bracia szkolni*, *siostry miłosierdzia* czyli *szarytki*, *małe siostry* i *mali bracia Jezusa*, *misjonarki miłości* (I/106). W III części podręcznika pojawia się słowo *mnich* ‘członek zakonu o surowej regule’ SJP i kolejne nazwy zgromadzeń: (...) *chęć ułatwienia tej modlitwy [różańca] przez podział na części – widoczna np. w modlitwie mnichów irlandzkich; łączenie powtarzania modlitw z medytacją, zapoczątkowane w XV w. przez kartuzów; usystematyzowanie i uprzystępnienie modlitwy różańcowej (...) przez dominikanów w XVI w.* (III/216). Autorzy podręczników użyli też skrótów nazw zakonów (po imieniu i nazwisku konkretnych osób): Zostali przywołani jezuici: J. Wujek SJ (I/15, I/16), M. Bednarz SJ (III/103) i salezjanin: Leon Walaszek SDB (III/88). Szkoda, że nie pojawiła się w podręczniku choćby najkrótsza wzmianka o znaczeniu tych abrewiacji (SJ – Society of Jesus, SDB – Salesiani di Don Bosco).

inne

Na peryferiach pola leksykalnego wyrazu *ksiądz* można umieścić jeszcze takie wyrazy jak: *misjonarz: Czy swoją modlitwą ogarniasz misjonarzy, sprawę powołań (...)?* (I/158); *pustelnik: Słowami: „Moją radością jest Chrystus zmartwychwstały!” pozdrowiał pielgrzymów rosyjski pustelnik, święty Serafin z Sarowa.* (I/225); *Byli wśród nich [świętych] pisarze chrześcijańscy, biskupi, pustelnicy, asceci, dziewice i pokutnicy.* (I/231).

Pole leksykalne wyrazu *ksiądz* jest w podręcznikach dla licealistów bogate i różnorodne. Jego centrum stanowią niewątpliwie wyraz *ksiądz* i jego synonimy (*kapłan*, *duszpasterz*, *prezbiter*). Daje się zauważyć pewne ograniczenia w kontekstowym użyciu niektórych nazw, np. *kapłan* zwykle pojawia się, gdy jest mowa o służbie liturgicznej, misji, Bożym powołaniu, *ksiądz* – w bardziej prozaicznych sytuacjach. Pod względem frekwencyjnym wysuwają się na czoło wyrazy związane z wyższymi stopniami hierarchii kościelnej (*biskup* i *papież*). Zwraca uwagę, że stosunkowo rzadko autorzy podręczników piszą o proboszczu, który z racji pełnionych obowiązków powinien być najbliższym przeciętnego człowieka, nie wspominają też o wikarych – księżach, z którymi uczniowie niewątpliwie zetknęli się na którymś z etapów nauki religii.

Mimo różnorodności w zakresie leksykalnym obraz księdza odtworzony na podstawie podręczników dla licealistów jest dość jednostronny, niemalże usakralniony. Prawie nie zwraca się uwagi na to, że ksiądz to także żyjący wśród ludzi zwyczajny człowiek, który może mieć takie same problemy jak inni. Ksiądz jawi się w nich przede wszystkim jako sługa Boży – powołany przez Boga, bę-

dący pod Jego szczególną opieką i pełniący wyznaczoną misję. Kapłan to reprezentant instytucji Kościoła, wobec wiernych sprawuje przede wszystkim posługę liturgiczną i duszpasterską, jest pośrednikiem w relacjach z Bogiem, autorytetem moralnym. J. Kurczewski stwierdza, że „szeroka publiczność oczekuje wiedzy od kapłanów. Samo kapłaństwo do społecznego szacunku nie wystarcza, a zwłaszcza od występujących publicznie kapłanów oczekuje się demonstracji mądrości” (Kurczewski 1998: 12). Podstawy takiego wizerunku mogą być kształtowane dzięki przytaczaniu fragmentów tekstów (naukowych czy literackich) konkretnych księży, przywołanych z imienia i nazwiska, cieszących się społecznym szacunkiem. Zadanie to spełnia także częste powoływanie się na słowa i działalność biskupów i papieży. Przedstawiciele wyższych stopni hierarchii kościelnej to członkowie różnych kościelnych instytucji i organizacji, to ludzie, którzy są strażnikami tradycji i poprawności nauczania Kościoła, dbają o potrzeby ludu Bożego. Dające się zaobserwować szczególnie częste powoływanie się na naukę Jana Pawła II wynika z przekonania, że zwłaszcza ten papież reprezentuje „symboliczne kapłaństwo, jakim jest dysponowanie tajemnicą mądrości i wiedzy” (Kurczewski 1998: 13).

Obok nazw z pola leksykalnego wyrazu *ksiądz* nie pojawiają się wyrazy „zwykłe”, ale raczej wyrażenia nacechowane pewną wzniosłością lub zbliżające się swym charakterem do terminów (chyba że są to teksty stylizowane na autentyczne wypowiedzi ludzi). To wszystko sprawia, że kapłan jawi się w podręcznikach dla licealistów przede wszystkim jako reprezentant sfery *sacrum*, izolująca się od codziennej rzeczywistości jednostka jakby z innego wymiaru.

II

Aneta Lewińska,

Obraz księdza w podręcznikach do religii (gimnazjum)

Podręczniki do gimnazjum mają zupełnie inną formę niż analizowana wyżej seria do liceum. Każdy z rozdziałów (a jest ich w klasach I i II dziewięć, w III – osiem) składa się z wielu różnorodnych tekstów. Do części stałych należą: tekst główny, zajmujący około ¼ rozdziału, i fragmenty oznaczone śródtytułami: *Jak sądzisz?*; *Refleksja i modlitwa*; *Jeśli chcesz, Masz wiadomość*; *Słownik*, *Pytania i zadania* oraz (tylko wyróżnione kolorem) cytaty z Pisma Świętego. Ważne miejsca zajmują również zdjęcia i rysunki, często utrzymane w żartobliwej konwencji, niekiedy układające się w minikomiks. Podpisy pod zdjęciami zawierają ciekawy materiał leksykalny – są tu zarówno wyrazy pospolite odnoszące się do pola semantycznego *ksiądz*, jak i nazwy własne (tam, gdzie zdjęcie przedstawia duchownego – bohatera rozdziału). Badaniu poddano każdy z wymienionych wyżej typów tekstów.

Ekscerpca wyrazów z pola semantycznego *ksiądz* ujawniła wiele podobieństw w stosunku do omówionego wyżej podręcznika do liceum. W badanym materiale znalazły się prawie wszystkie z omówionych w części I leksemów, wystąpiły też w podobnych funkcjach. Jednak wyrazów tych i ich użycie było zdecydowanie mniej niż w serii licealnej i ma to związek przede wszystkim z formą podręcznika, który zawiera niewielkie partie tekstu narracyjnego, informacyjnego, o charakterze wykładu.

Z wszystkich tekstów wynotowano następujące wyrazy: *arcybiskup*, *biskup*, *brat*, *dominikanin*, *kapłan*, *kardynał*, *kleryk*, *ksiądz*, *legat papieski*, *mnich*, *nun-cjusz*, *ojciec*, *Ojciec Święty*, *papież*, *prezbiter*, *proboszcz*, *zakonnik*.

Wyrazem o wysokiej frekwencji tekstowej jest w tych podręcznikach podobnie jak w serii licealnej leksem *ksiądz*, pojawia się też w podobnych kontekstach. W jednym z pierwszych ćwiczeń w podręczniku gimnazjalnym do klasy I znajdujemy wyraźny sygnał neutralności stylistycznej tego wyrazu. Autorzy podręcznika pokazywali uczniom różnice pomiędzy ogólną i religijną odmianą języka, prosząc o przekształcenie zwrotów *potocznych* na *bardziej precyzyjne*. Poprawne wykonanie ćwiczenia przewiduje powstanie następujących par zwrotów: *ksiądz dał im ślub* – *ksiądz pobłogosławił parę* (Ig/10) – zwrot potoczny *dać ślub* zamieniono na zwrot nacechowany religijnie *pobłogosławić parę*. Sam wyraz *ksiądz* pozostał w obu frazach niezmieniony, zatem został uznany za leksem wspólnoodmianowy.

Warto również przyjrzeć się niecodziennemu funkcjonowaniu tego wyrazu w rozumieniu nazwy zawodu. Nie pojawia się w tym podręczniku w zestawieniu z innymi nazwami zawodów (tak jak to miało miejsce w podręczniku dla licealistów), ale w szeregu dotyczącym wyboru sposobu dorosłego życia (rodzaju

służby): *Kim chcesz zostać? Założyć rodzinę? Służyć innym swoją pracą? Służyć jako zakonnik (zakonnica) lub ksiądz?* (IIg/47). Jest to pojedyncze użycie, być może dlatego, że gimnazjalista dopiero poszukuje swego powołania, swojej drogi życiowej i temu zagadnieniu nie poświęcono zbyt wiele miejsca. W przytoczonym cytacie warto jeszcze zwrócić uwagę na kontekst *służby* o innym nacechowaniu (godniejszym?) niż tylko *zawód*.

W innym fragmencie powraca podobny aspekt rozumienia wyrazu *ksiądz* – jako nazwy zawodu mającego specyficzny charakter służby. Ponadto przywołuje się też zakres obowiązków, który – jak wyjaśniają autorzy podręcznika – jest znacznie szerszy, niż zdaje się być obecny w powszechnej świadomości wiernych. Autorzy podręcznika, powołując się na C. M. Martiniego i Benedykta XVI, wskazują na duchowy wymiar obowiązków księdza, wymiar, który mniej kojarzy się z treścią leksemu *praca*, a bardziej z treścią wyrazu *służba*. C.M. Martini pisze, że ksiądz życzyłby sobie innego wymiaru swoich działań niż tylko: *Odwiedzenie chorych, grzebanie umarłych, pomoc w znalezieniu mieszkania i pracy*, chciałby, aby wierni prosili go, by *uczył ich się modlić i odnajdywać Boga, wówczas kapłana nie męczy praca, nie liczy nadgodzin* (IIg/114). Kolejny przywołany autorytet, Benedykt XVI, tak wyjaśnia obowiązek księdza: *Oczekuje się od niego, by był ekspertem w dziedzinie życia duchownego*; przy czym podaje też, czego się od księdza nie powinno oczekiwać: *Nie wymaga się od księdza, by był ekspertem w sprawach ekonomii, budownictwa czy polityki* (IIg/114). Warto zwrócić uwagę na specyficzną ewokującą materię (nie ducha) leksykę, która wyraźnie eksponuje świecki niepożądanym wymiar kapłańskiej pracy w opozycji do służby czy posługi: *mieszkanie, praca, ekspert, ekonomia, nadgodziny*.

Najczęściej jednak wyraz *ksiądz* pojawia się w kontekście dialogu z wiernymi, spotkania z młodymi ludźmi, np. w rozmowie na górskim szlaku, podczas przypadkowego spotkania z duchownym. Leksem *ksiądz* pojawia się dopiero podczas rozmowy, i służy ustaleniu i nazwaniu specyficznego zawodu czy raczej roli społecznej spotkanego wędrowca. Po ustaleniu „*Pan to chyba jest księdzem*” (Ig/118) młodzi ludzie rozmawiają z księdzem swobodnie, posługując się wyrazem *ksiądz* w utartej grzecznościowej formule zwrotu do adresata w trzeciej osobie, np. – *Ksiądz żartuje?* / – *Mówiłam przecież księdzu i ksiądz się ze mną zgodził, że takie góry świadczą też jakoś ... no o Bogu...* (Ig/118).

Ksiądz jest obecny także wśród młodzieży w szkole. O uczniach i księdzu pisze się tak jak o innych postaciach opisywanych scenek, ksiądz jest jednym z wielu szkolnych nauczycieli, a może nawet dzieli go od młodzieży mniejszy dystans niż stereotypowego nauczyciela, ponieważ na przerwie swobodnie z uczniami dyskutuje: *Stali z księdzem na korytarzu szkolnym... Ksiądz widocznie uznał, że czas się włączyć do rozmowy. Bez cienia kpiny w głosie – już oni znali ten jego ton „od niechcenia – powiedział do Witka: – A propos księży i Kościoła: to tak jakby ktoś powiedział, że twoja mama jest w domu tylko kucharką*

i sprzątaczką, siostra recepcjonistką, bo zawsze odbiera telefony, a ty odźwiernym. Tata zapewne zaopatrzeniowcem.

– Rodzina to co innego...

– *I tu się mylisz – rodzina to właśnie obraz Kościoła...*” (IIIg/16).

Ksiądz – bohater przywołanej scenki – rozmawia z młodzieżą o Kościele i o Bogu, ale nie poucza. Wysłuchuje argumentów (często prowokujących) młodzieży i odpowiada spokojnie i w sposób niezwykle prosty. Ta i inne krótkie scenki budują obraz księdza wpisany w badane podręczniki i tworzą jego niezwykle atrakcyjny dla młodzieży wymiar: ksiądz to ktoś, kto odpowiada młodzieży, nie zbywa jej i nie ucieka się do skostniałych formuł języka religijnego, ale wyjaśnia, odwołując się do sytuacji bliskich doświadczeniu ucznia.

Inny wymiar obrazu księdza budują leksemy synonimiczne do wyrazu *ksiądz* i one pojawiają się w innych kontekstach. W podręcznikach do liceum zauważono stylistyczną specjalizację wyrazu *kapłan*, w podręcznikach do gimnazjum leksem ten (obecny tylko kilka razy) również pojawia się w szczególnych kontekstach, które potwierdzają jego podniosłe nacechowanie, np. kapłan wystąpił w niemalże wiernym przytoczeniu słów *Katechizmu Kościoła Katolickiego: Sprawowanie sakramentu polega na włożeniu przez kapłana ręki na chorego...* (IIg/116); rzeczownika *kapłani* (nie *księża*) używa się w poleceniu do *Litanii do Wszystkich Świętych* (uczeń ma za zadanie podzielić wymienione w litanii osoby na różne grupy, w tym: *biskupi i doktorzy Kościoła, kapłani i zakonnicy, świeccy* (Ig/137)). Pojawia się też jeden derywat – *kapłański* – i też w biblijnym kontekście: *Istnieją dwa opowiadania o stworzeniu świata. Pierwsze z nich – młodsze, hymn o stworzeniu świata... Zwane jest relacją kapłańską* (Ig/56). W tym wypadku przymiotnik ma związek z rzeczownikiem w znaczeniu ‘osoba wykonująca czynności kultowe w którejś z religii pierwotnych lub politeistycznych’, gdyż należy do wyrażenia określającego jedną z warstw literackich wyodrębnianych w *Pięcioksięgu*. Cechą charakterystyczną tej części Biblii jest suchy styl, tekst przepiękny genealogiami i wylíczeniami oraz odwołaniami do kultu i obrzędów¹⁵.

Leksem *kapłaństwo* w podręcznikach do gimnazjum jest obecny tylko kilka razy, np. w tytule, którym podpisano cytowany tekst: *Moje kapłaństwo i życie zakonne na co dzień, wywiad z ks. Krzysztofem Wonsem SDS* (IIg/115) i w wyrażeniu ilustrującym różnicę pomiędzy różnymi odmianami języka: *iść na księdza – odkryć w sobie powołanie do kapłaństwa* (Ig/10). W obu przywołanych kontekstach odnosi się do znaczenia 1. ‘urząd i godność kapłana’ (SJP). W drugim przykładzie leksem *kapłaństwo* pojawia się w opozycji do wyrażenia – jak piszą autorzy podręcznika – *potocznego* – i ma być ilustracją *języka religijnego*. Takie użycie tego wyrazu w podręczniku dowodzi poczucia nacechowania tego leksemu.

¹⁵ Por. A. Świderkówna, *Rozmowy o Biblii*, Warszawa 1994, s. 40-41.

W znaczeniu nazwy sakramentu nie pojawia się *kapłaństwo*, ale dwuwyrazowa nazwa w szeregu innych nazw sakramentów: *sakrament święceń* (Ig/120).

W podręcznikach do gimnazjum pojawia się też wyraz *prezbiter*, tak jak i w liceum sporadycznie, i również uznany za słowo nieznanie uczniowi, zatem objaśnione w stałej części podręcznikowego rozdziału – w *Słowniku: prezbiter – dawniej ten, który przewodził pierwotnej gminie chrześcijańskiej; obecnie w Kościele rzymskokatolickim: mężczyzna, który przyjął sakrament święceń drugiego stopnia* (IIIg/77). Taka definicja nie jest chyba czytelna dla ucznia, zakłada bowiem, że ten zna różnice pomiędzy stopniami święceń kapłańskich.

Kościół ma strukturę hierarchiczną, co znajduje odzwierciedlenie w specjalistycznych leksemach nazywających kościelne funkcje. Wyrazów odzwierciedlających hierarchię Kościoła w badanym materiale wystąpiło niewiele. W nieco obrazoburczy i prowokacyjny sposób opisał strukturę kościoła uczeń-bohater cytowanej już wyżej scenki rozmowy księdza z uczniami na szkolnym korytarzu. Warto tu przywołać ten fragment, ponieważ znalazły się w nim niemalże wszystkie wyrazy z tego zakresu.

– *A ty wiesz czym jest Kościół?*

– *Kościół? Wiem, byłem w kancelarii parafialnej z moją siostrą przed jej ślubem. U księdza proboszcza. Ma dwóch wikarych. I kościelnego.*

– *Kościół to nie kancelaria.*

– *Tylko co? Jeszcze papież, księża, zakonnicy i katecheci. No ... i babcie różańcowe* (IIIg/16).

Poza tym wystąpieniem pojedynczo użyte zostały wyrazy związane z przygotowaniem do życia kapłańskiego i z życiem parafii. Nie ma w badanym materiale *diakona*, *kleryk* wystąpił tylko kilka razy: w definicji *alumn* jako synonim: *alumn – łac. alumnus „wychowanek” – kleryk, student katolickiego seminarium duchownego* (IIIg/ 41); znalazł się też w dialogu umieszczonym pod obrazkiem przedstawiającym spacerujących razem chłopca i dziewczynę:

– *Wstąpiłem do seminarium duchownego.*

– *?!*

– *Do kolegi, kleryka. Zagadaliśmy się trochę i nie zdążyłem kupić ci kwiatów...* (Ig/10).

Kontekst, w jakim został użyty ten wyraz, doskonale oddaje charakter podręcznika i związany z nim obraz księdza wpisany w te podręczniki. Młodemu odbiorcy-gimnazjaliście ważne problemy religijne i etyczne tłumaczy się językiem prostym, niekiedy sięga się po żart, a ksiądz – przedstawiciel Kościoła obecny nie tylko przy ołtarzu podczas niedzielnej mszy, ale też w codziennym szkolnym życiu ucznia – powinien stać się temu uczniowi bliski. Kleryk przywołany w tym żarcie nie jest osobą wyjątkową, uduchowioną, to kolega, rówieśnik, ktoś, z kim przeciętny uczeń może się spotkać po szkole i spędzić czas jak z każdym innym kolegą. Kleryk nazwany też zostaje studentem, to z kolei przy-

wołuje skojarzenia z życiem studenckim i dojrzałością, o której zapewne marzy każdy gimnazjalista.

Podobnie bliski doświadczeniu ucznia jest *wikary* – ksiądz, z którym młody człowiek spotyka się wiele razy podczas przygotowania do sakramentu komunii i bierzmowania. Jednak wyraz *wikary* pojawił się tylko raz i tylko w tytule cytowanej książki: Andrzej Madej OMI, *Dziennik wiejskiego wikarego* (Ig/36). Cytowany ksiądz to *wiejski wikary*, czyli ktoś bliski społeczności, a ponieważ to wiejski wikary to i społeczność jest szczególnie, złączona silniejszą więzią niż wierni zgromadzeni w anonimowych dużych miejskich parafiach.

W ciekawych kontekstach wystąpił też leksem *proboszcz*, mimo że pojawił się tylko kilka razy. W zdaniu wypowiedzianym przez bpa S. Cichego: *Często mówię do wiernych: słowa proboszcza, słowa katechety czy katechetki, słowa biskupa podczas wizytacji nie odniosą skutku, jeśli wy nie będziecie zachęcać się wzajemnie do inicjatyw, do pójścia do kościoła...* (IIIg/40). Proboszcz to osoba nauczająca wiernych, której słowa są równoważne ze słowami innych nauczających: biskupa i katechetów. Ten kontekst wskazuje na wagę każdej funkcji w kościele w kontakcie z wiernymi.

Kolejne użycie wyrazu *proboszcz* w tekście będącym rozważaniem na temat słabości i wielkości Kościoła wydobywa zupełnie inne aspekty tej funkcji księdza. Autor, ksiądz Dariusz Kowalczyk dostrzega i nazywa szereg grzechów Kościoła, np. jego *klerykalne struktury*, ale zaraz sięga po doskonały chwyt perswazyjny – autoironiczne, ale przy tym niezwykle ciepło nacechowane wyrażenie *znerwicowany proboszcz*. Wyrażenie zestawione z prostym stwierdzeniem, w którym powtarza się kluczowy czasownik kochać (*Bóg kocha swój Kościół... kocha swoich znerwicowanych proboszczów...* (IIIg/25)), każe postrzegać proboszcza w kategoriach zwykłego człowieka, takiego samego jak wielu odbiorców tego tekstu, którzy chętnie tłumaczą swoje błędy właśnie znerwicowaniem. Ten myślowy tok w budowaniu wizerunku księdza ma swój ciąg dalszy już nie autoironiczny, ale ironiczny. Teraz odbiorca wypowiedzi ks. D. Kowalczyka musi odpowiedzieć na stawiane w tekście pytania, ale wyrażenie *znerwicowany proboszcz* zostaje zastąpione nacechowanym ujemnie, opatrzonym cudzym słowem, metaforycznym wyrazem „czarni”: *Lubisz swój Kościół? Bronisz go? Czy też raczej nie omijasz żadnej okazji, by dołożyć „czarnym”?* (Popatrz na rysunek [ilustracja przedstawia armatę, z lufy której wystaje głowa w czarnym birecie, a młody chłopak trzyma w ręku lont i zapaloną zapalstkę, na niebie widać półksiężyc i napis: *Księża na księżyc – opis A. L.] i jeżeli jesteś bez grzechu zapal lont!). Nieprzypadkowo zderza się w tym tekście leksem *proboszcz* z określeniem *znerwicowany* i metaforą *czarni*. Ta tekstowa gra słów dowodzi również bogactwa badanego pola leksykalnego i zróżnicowanego nacechowania wyrazów w tym polu, co umożliwiała taką grę. Autorzy podręcznika zakładają równocześnie, że uczeń gimnazjum jest na tyle sprawny językowo, by tę zabawę znaczeniami odczytać.*

W grupie wyrazów nazywających hierarchów kościoła najczęściej pojawia się leksem *biskup*, wiele razy z różnego rodzaju przydawkami, np. *biskup diecezjalny*, *biskup metropolita*, *biskup pomocniczy* (IIg/38-39), *biskup rzymski – papież* (IIg/ 80); *krakowski biskup* (Ig/128).

W podręczniku do gimnazjum w klasie III zamieszczono wywiad z ks. bp. Stefanem Cichym i w tym kilkustronicowym tekście pokazuje się *współczesnego biskupa, którego nazywają biskupem z laptopem*. Połączenie leksemu *biskup* z przymiotnikiem *współczesny* i atrybutem nowoczesności – laptopem jest zabiegami celowym. W poleceniach do tekstu autorzy przewidują tworzenie przez ucznia portretu współczesnego biskupa. Jednocześnie tekst ten ma wartość poznawczą w odniesieniu nie tylko do tej postaci, uczeń poznaje nie tylko sylwetkę ks. Cichego, plan dnia współczesnego biskupa, istotę, ale też specyfikę i historię samego urzędu biskupa, o której mówi w prostych słowach katowicki hierarcha. W obudowie tego tekstu znalazł się też obszerny słownik, w którym zamieszczono definicje objaśniające wiele pojęć, w tym i te związane z kościelnymi funkcjami: *biskup diecezjalny*, *nuncjusz apostolski*, *metropolita*, *alumn*, *kolegium biskupów* (IIIg/41). Definicje te w sposób prosty wyjaśniają, jaka jest rola w Kościele i jakie zadania poszczególnych hierarchów, np. *biskup diecezjalny – przełożony, który odpowiada za Kościół lokalny, diecezję, niekiedy nazywany ordynariuszem; nuncjusz apostolski... odpowiednik ambasadora w państwach świeckich* (IIIg/41).

Biskup to obok *księdza* najczęściej pojawiający się w podręcznikach leksem i odnosi się nie tylko do współcześnie żyjących hierarchów, np. wymienionego wyżej bpa Stefana Cichego czy bpa Jana Chrapka (Ig/109), ale też do postaci historycznych, np. *krakowskiego biskupa Stanisława ze Szczepanowa* (Ig/128). W badanych podręcznikach jest też opowieść heroiczna o współczesnym biskupie, który oddał życie za wiarę: *Pierre Claverie, dominikanin, biskup urodzony w Algierze. Wybitny znawca islamu. Zamordowany w zamachu bombowym 1 VIII 1996 roku razem ze swym muzułmańskim kierowcą. Swym życiem dawał wyraz przekonaniu, że miłość Boga, nieskończenie szanująca ludzi, nie narzuca się, nie wymusza niczego, nie łamie sumień i serc* (Ig/32). W kontekście tego duchownego pojawia się też jedyne w całej serii podręczników użycie wyrazu *arcybiskup*: *W 2004 roku arcybiskup Algieru przypomniał, że kraj te stał się sceną brutalnej walki fundamentalistów islamskich. Ofiarami przemocy byli katolicy: zakonnicy i zakonnice oraz biskup Oranu Pierre Claverie, ale przede wszystkim muzułmanie* (Ig/32).

Wyraz *biskup* pojawia się również w wyrażeniach, które nazywają rozmaite ciała zrzeszające biskupów w Kościele, np. *synod biskupów*, *komisja biskupów* (IIIg/39).

Biskup przedstawiony w omawianym podręczniku jest na tyle bliski wiernym, że może stać się przedmiotem żartu. Na jednym z wielu żartobliwych rysunków

zamieszczanych w analizowanych podręcznikach na tle kościoła przedstawiono księdza mówiącego do turystów: *Na wieży mamy 500-letni dzwon, który dzwoni tylko wtedy, gdy pojawi się ogień, biskup lub inne nieszczęście* (rys. podpisano: *na podstawie ks. Jan Kracik, Żarty niepoświęcone*) (IIIg/40).

Pozostałe stopnie kościelnej hierarchii (i ważne funkcje w Kościele) odzwierciedlają leksemy *kardynał*, *papież*, *legat papieski*. Najczęściej występują one wraz z nazwą własną odsyłającą do konkretnej postaci, której losy lub słowa mają być przedmiotem uczniowskiej refleksji, np. *Podaj przykłady z historii ilustrujące poniższą myśl: „Oczywiście, można urządzić ziemię również bez Boga, ale wtedy zniszczy ona także człowieka. Tam, gdzie nie ma Boga, nie może być również człowieka. Mordercy Boga stają się z konieczności także mordercami człowieka”* (*kardynał Jules Saliège*) (IIg/25); *Przemyśl słowa kardynała Carla Marii Mariniego...* (IIg/109); czy fragment *Raportu o stanie wiary* ks. kardynała Josepha Ratzingera (IIIg/17). Leksem *kardynał* pojawia się też w kontekście objaśnienia symboliki kardynalskiej czerwieni. Polecenie dla ucznia brzmi: *W bibliotece parafialnej lub Internecie znajdź informacje albo dowiedz się, np. od księdza w parafii, co oznaczają elementy stroju biskupa: mitra, piuska, pastorał, pierścień, pektorał. Co symbolizuje kolor czerwony stroju kardynałów?* (IIIg/40). Wykonanie tego zadania służy poznaniu bogatej symboliki związanej z kościelną hierarchią, a jednocześnie wprowadza ucznia w sferę języka, który tę rzeczywistość opisuje¹⁶. Kardynał zatem to nie tylko konkretna osoba, której słowa mogą zastanawiać, ale też funkcja i godność związana z bogatą tradycją Kościoła. I właśnie ten drugi duchowy wymiar kościelnej funkcji uobecnia się w tym zadaniu.

Słowo *papież* pojawia się w tekście podręczników najczęściej w odniesieniu do Jana Pawła II, często do Benedykta XVI i trzykrotnie do Pawła VI (IIIg/39, 97, 99). Używają go autorzy podręcznika dla zasygnalizowania wagi przywołanego tekstu, np. *Papież odpowiada* to śródtytuł nadany przez autorów podręcznika fragmentowi wypowiedzi Jana Pawła II skierowanej do młodzieży 25 VII 2002 (IIg/12). Wyraz ten jest też cytowany np. jako podpis pod portretem *Sergiusz Buczacki, Portret Papieża Benedykta XVI* (IIg/100).

Kiedy *papież* pojawia się bez dodatkowego onimu, to odnosi się do Jana Pawła II. Tak jest konsekwentnie w wielokrotnie przywoływanych cytatach z *Wielkiej encyklopedii Jana Pawła II* (np. IIg/120). Tu też zawsze wyraz *Papież* zapisywany jest wielką literą, ponieważ pełni funkcję nazwy własnej, odnosi się do konkretnej jednej osoby, ale tak też jest w przywołanym fragmencie tekstu Artura Marii: *...od tego dnia co tydzień dzwonił do Papieża* (Ig/136) i wielokrotnie w tekstach autorów podręczników (np. IIg/75). Kilkakrotnie wyraz ten pojawia

¹⁶ Autorzy podręcznika zwrócili tu uwagę na ważny element stereotypowego obrazu księdza – jego wygląd (por. Cybulski 2009: 47-48).

się w znaczeniu urzędu, np. *O wyborze kandydatów [na biskupów – A. L.] decyduje sam papież* (IIIg/38); *Obecnie istnieją trzy wielkie odłamy chrześcijaństwa; Kościół katolicki pod zwierzchnictwem biskupa rzymskiego – papieża* (IIIg/80). W jednym z tekstów użyto peryfrazy *Głowa Kościoła katolickiego: podczas pierwszego w historii spotkania młodzieży muzułmańskiej (ok. 80 tys. osób!) z Głową Kościoła katolickiego, Jan Paweł II złożył wyznanie wiary* (Ilg/31).

Synonimicznie używa się w podręczniku wyrażenia *ojciec święty* zarówno w odniesieniu do Jana Pawła II: *Przeczytaj fragment przemówienia Jana Pawła II... co ważne dla ciebie powiedział Ojciec Święty* (IIg/67); jak i do urzędu. Co ciekawe wyrazy te zapisane zostały wielką literą także w znaczeniu urzędu, co może świadczyć o traktowaniu tego wyrażenia jako nazwy własnej: *Kiedy Ojciec Święty, który jako następca św. Piotra ma najwyższą władzę w Kościele, mianuje biskupa, włącza go w ten sposób do kolegium biskupów* (IIIg/39).

Warto również dodać, że zapewne przez analogię do tego wyrażenia w cytowanym wyżej wywiadzie z bp. S. Cichym pytający używa sformułowania *ojciec diecezji* w odniesieniu do biskupa: *Kościół ma pomóc człowiekowi w osiągnięciu świętości. Co może w tym zakresie zrobić ojciec diecezji, jakim jest biskup?* (IIIg/39).

Portret księdza wpisany w badaną serię podręczników dopełniają wizerunki zakonników. W badanym materiale tylko kilkakrotnie użyto wyrazu *zakonnik*, np. w zdaniach mówiących o rozpoznaniu powołania, gdzie ten leksem nazywa rodzaj służby: *Służyć jako zakonnik (zakonnica) lub ksiądz?* (IIg/47), *Ofiarami przemocy byli katolicy: zakonnicy i zakonnice...* (Ilg/32); ale wielokrotnie przedstawiono przykłady takich powołań. W podręczniku mówi się o *bracie i ojcu*, najczęściej z nazwą własną odnoszącą się do konkretnego zakonnika, np. *brat Roger z Taize* (Ilg/39, IIg/51), *brat Albert* (Ilg/124) – Adam Chmielowski; wiele razy *Ojciec Kolbe* w tekście Józefa Stemlera *Wspomnienie o Ojcu Kolbe* (I/113), częściej jednak używa się w podręcznikach tylko skrótu *o.* wraz z imieniem i/lub nazwiskiem zakonnika zarówno wtedy, gdy się o nim mówi, np. *Od pierwszej chwili przybycia na Madagaskar o. Jana Beyzyma* (IIIg/106), jak i kiedy przywołuje się tylko nazwisko autora, np. na podstawie: *o. Jacek Salij OP, Szukającym drogi* (IIg/31). W ostatnim przykładzie widać jeszcze jedną wyraźną prawidłowość: w badanym materiale po nazwisku zakonnika pojawia się wiele razy skrócona nazwa zakonu, *OP* – *Ordo Praedicatorum* (dominikanie), i inne, np. *O. Jan Beyzym SJ* (IIIg/106) – *Socjetatis Jesu* (jezuici) – *ks. Mieczysław Bednarz SJ, Bóg wiary i modlitwy* (IIIg/35), *Towarzystwo Chrystusowe* (chrystusowcy) – *Ks. Bogusław Nadolski TChr, Najważniejsze dni* (IIg/136), *Ordo Sancti Benedicti* (benedyktyni) – *Karol Meissner OSB, Wiara czy przekonania o Bogu* (Ilg/95).

Nazywa się też zakonników pełnymi nazwami wskazującymi na ich przynależność do konkretnego zgromadzenia: np. *franciszkanin: Św. Maksymilian*

Kolbe był franciszkaninem (Ig/113); *Przeczytaj, jak autorytet ludzki został zdefiniowany przez profesora logiki dominikanina, o. Józefa Bocheńskiego* (Ig/95).

Wszystkim tym wyrazom pospolitym w podręczniku do gimnazjum towarzyszy wiele nazw własnych. Z imienia i nazwiska wymienia się bardzo wielu księży pełniących w Kościele różne funkcje. Najczęściej przywoływany jest Jan Paweł II, ale pojawia się też obecny papież Benedykt XVI. W tym zakresie serie gimnazjalna i licealna są do siebie podobne. Wyraźnie jednak więcej w podręczniku do gimnazjum postaci przywoływanych konkretnych księży, nie tylko hierarchów kościoła i uznanych twórców: są to zarówno współcześnie piszący kapłani, jak i postaci historyczne; twórcy ważnych z punktu widzenia Kościoła tekstów, ale też i ci dający świadectwo swym życiem. Najczęściej przywołanie postaci jest równoczesne z cytowaniem jej słów lub z ich referowaniem, np. *„Audycja zaczęła się punktualnie” – opowiadał potem ks. Stanisław Dziwisz* (IIg/75); *Gustaw Husak, prezydent Czechosłowacji... prześladował m.in. późniejszego kardynała Jana Korca. Nieoczekiwanie tuż przed śmiercią poprosił o spowiedź. Kogo? Właśnie kardynała Korca. Hierarcha nie tylko dał mu rozgrzeszenie, ale publicznie oświadczył, że znalazł w nim człowieka skruszonego i nawróconego* (IIIg/130).

W podręcznikach w ten sposób przywołano wiele razy Karola Wojtyłę, Jana Pawła II, Josepha Ratzingera, Benedykta XVI, kilkakrotnie lub pojedynczo: księdza Stanisława Dziwisza (IIg/75), kardynała Jana Korca (IIIg/130), kardynała Godfrieda Daniela (IIIg/46), biskupa Jana Chrapka (Ig/109), biskupa Pierre'a Claverie i arcybiskupa Algieru, księży Zdzisława Pawłowskiego (IIIg/67), Franciszka Błachnickiego (IIIg/ 49-51), Jana Bosko (78); oraz zakonników: brata Alberta Adama Chmielowskiego (Ig/124) i brata Karola de Foucauld (Ig/123), ojca Jana Beyzyma (IIIg/107); także męczenników Kościoła z czasów początków państwa polskiego: *św. Wojciecha* (Ig/122) i *św. Stanisława ze Szczepanowa* (Ig/128). Obok tych postaci pojawiają się również literackie portrety księży: *ksiądz Kordecki* w obszernym fragmencie „Potopu” H. Sienkiewicza (IIIg/136) i *ksiądz Stanisław ze Skarbimierza* występujący jako spowiednik Jądwi w fragmencie „Krzyżaków” (Ig/130).

W jednym z zadań wymieniono nazwiska kilku biskupów, polecając uczniom samodzielne zdobycie informacji o ich życiu: *Znajdź informację i napisz krótką biografię wybranego świętego lub błogosławionego – biskupa XX wieku, np. Józefa Sebastiana Pelczara, Antoniego Juliana Nowowiejskiego, Leona Wietmańskiego, Mikołaja Czarneckiego, Teodora Romżę, Władysława Gorała* (IIIg/ 40). Zadanie to pozwala uczniom samodzielnie odpowiedzieć na pytanie, jak wielką rolę odegrali księża nie tylko w historii Kościoła, ale i Polski, i jak wysoką cenę musieli zapłacić za wierność Bogu i ojczyźnie. Uzupełnia to wizerunek księdza biskupa przedstawiony w wywiadzie z bp. Cichym o wymiar świętości jako nagrody za ofiarę z życia.

W badanych podręcznikach pojawiają się też obszerne fragmenty prac przywoływanych z tytułu, cytowanych dosłownie lub omawianych. Autorzy podręcznika podpisują tekst, sygnalizując, czy jest to dokładny cytat, np.: *Bp Jan Chrapek*, „Mały Gość Niedzielny” 3/2000 (Ig/109); czy omówienie: *na podstawie ks. Dariusz Salamon SCJ*, Niech będzie odpuszczony? (IIIg/66). Czasem teksty te zamieszczane są bez omówienia i komentarza w stałych rubrykach zatytułowanych *Refleksja i modlitwa*, *Jeśli chcesz* i niekiedy zostają opatrzone pytaniem, zachętą do podjęcia refleksji.

W podręcznikach do wszystkich klas cytowano wiele modlitw, encyklik, przemówień i homilii papieży: Karola Wojtyły później Jana Pawła II (cytowany blisko pięćdziesiąt razy) – przede wszystkim homilie do młodzieży (ale też *Tryptyk rzymski* i fragmenty innych tekstów literackich) – i Josepha Ratzingera później Benedykta XVI (cytowany kilkanaście razy). Lista nazwisk jest bardzo zróżnicowana i odzwierciedla starania autorów podręczników, by przywołać jak najwięcej najbardziej różnorodnych świadectw wiary, refleksji i przemyśleń duchownych o Bogu, wierze i Kościele. Warto zatem wymienić tu wszystkich cytowanych księży i zakonników. W klasie pierwszej cytowano lub omawiano prace 17 różnych autorów:

Tadeusz Dajczer (110), Tomasz Hergesel (50, 75), Łukasz Kamykowski (118), Maksymilian Maria Kolbe (112), Helmut Kratzl (35), Andrzej Madej (37); Karol Meissner (95), brat Roger z Taizé (39), Jerzy Sermak (120), Witłod Stinissen (91), Józef Tischner (65, 140), Tomasz Węclawski (110), Józef Wrzeński (141), Andrzej Zuberbier (37); Józef Boheński (95), cytowano też kolędę Franciszka Karpińskiego (88) i wiersz Jana Twardowskiego (13).

W klasie drugiej cytowano 28 duchownych (większość po raz pierwszy, tylko kilka tekstów lub osób przywołanych już wcześniej w klasie pierwszej):

Józef Augustyn (81), Jacek Bąk (132), Jan Dziezic (89), Waclaw Hryniewicz (93), Augustyn Jankowski (52), Wojciech Jędrzejewski (47), Władysław Kubik (103), Tomasz Kwiecień (59), Mark Link (98, 102, 108, 111, 113, 114), Franciszek Longchamps (45), Carlo Maria Martini (109, 114, 116), Bogusław Nadolski (134, 136), Jan Pietraszko (129), Servais Theodore Pinckaers (68), Wojciech Przeszewski (131), brat Roger z Taizé (51), Karl Rahner (109), Grzegorz Ryś (139), Jules Saliege (25), Jacek Salij (31, 95), Christoph Schonborn (47), Jan Sermak (106), Grzegorz Strzelczyk (36), Józef Tischner (36, 58, 108), Tomasz Węclawski (84, 88), Wojciech Wons (115) oraz jak w poprzedniej części poezje kapłańską: trzy wiersze Jana Twardowskiego (454, 73, 126) i wiersz Tadeusz Federowicza (81).

W klasie trzeciej pojawiają się aż 43 nazwiska, w większości po raz pierwszy cytowanych duchownych:

Józef Augustyn (109), Joachim Badeni (129), Mieczysław Bednarz (35), Witold Broniewski (112), Kazimierz Bukowski (49, 65), Odo Casel (129), Alfred Cholewiński (28), Gotfried Danneels (25, 134, 135), Józef Demniński (116), Czesław Drażek (106, 107), Marek Dziewiecki (93), Dariusz Gronowski (39), Anselm Grun (126), Tomasz Horak (117), Władysław Hryniewicz (84), Tomasz Jaklewicz (59, 134, 135), Tadeusz Jelonek (24), Lukasz Kamykowski (71), Dariusz Kowalczyk (25), Jan Kracik (58), Kazimierz Kucharski (78), Tomasz Kwiecień (49), Władysław Łydko (81), Carlo Maria Martinii (32), Adam Martyna (75), Jan Miziak (21), Bogusław Nadolski (123), Stanisław C. Napiórkowski (81, 84), Kazimierz Panuś (139), Tadeusz Panuś (139), Augustyn Pelanowski (19), Miroslaw Plišniak (100), Wojciech Prus (116), Tomas P. Rausch (72), Roman E. Rogowski (44), Grzegorz Ryś (121, 138), Dariusz Salamon (66), Jacek Salij (35, 48), Stanisław Szczepaniec (139), Rafał Szymkowiak (127), Józef Tischner (122, 130, 137), Jan Twardowski (32), Zdzisław Wojciechowski (111).

W trzech podręcznikach do gimnazjum, liczących każdy około 150 stron, zamieszczono blisko sto nazwisk księży, przywołując ich postaci, ale przede wszystkim cytując ich teksty, które często są obudowane różnorodnymi zadaniami analitycznymi.

Duży wybór cytatów z tekstów jednego autora, ale i wielość autorów-księży świadczy o tym, że w tym podręczniku ksiądz jest pokazywany także, a może przede wszystkim, jako nauczający o Bogu i zasadach wiary, a nauka ta spisana w różnych tekstach (od papieskich dokumentów oficjalnych po wiersze księdza Jana Twardowskiego) powinna być przedmiotem refleksji każdego wiernego, także młodego ucznia gimnazjum. Niezwykły wymiar tej refleksji nadaje zamieszczanie tych cytatów w stałych częściach podręcznika noszących znamienne tytuły; *Jeśli chcesz...*, *Zadania dodatkowe...* Analiza słów księży powinna zatem być nieprzymuszonym aktem woli młodego człowieka, który dojrzał do odkrycia w nich prawd ważnych też dla niego. Taki zabieg, podkreślający dobrowolność słuchania słów księży, czyni podręcznik mądrym, ale nienarzucającym się doradcą, pozwalającym na samodzielne poszukiwania i indywidualne pogłębianie wiary.

Ksiądz przedstawiany w badanym podręczniku jest postacią wielowymiarową, to postać z krwi i kości, która jako człowiek należy do sfery profanum, ma zatem prawo do *znerwicowania*, do żartów (także z biskupa), wędrówek po górach

i korzystania ze zdobyczy cywilizacji, np. laptopa. Ksiądz jest jednocześnie kimś wyjątkowym, przewodnikiem młodego człowieka, osobą, która wyjaśnia istotę wiary i Kościoła nie tylko z dystansu kazalnicy, ale też w szkole, na przerwie, czy podczas spotkań w parafii, kiedy uczniowi poleca się: *W bibliotece parafialnej lub Internecie znajdź informacje albo dowiedz się, np. od księdza w parafii, co oznaczają elementy stroju biskupa...* (IIIg/40).

Jednocześnie wiele jest w badanych podręcznikach tekstów o księżach męczennikach, którzy oddali życie za wiarę (bp Stanisław ze Szczepanowa, bp P. Claverie), za drugiego człowieka (o Maksymilian Kolbe), służyli ludziom, poświęcając się im bezgranicznie (brat Albert Chmielowski).

Oba te wymiary posługi księdza opisywane są językiem prostym, neutralnym, nienacechowanym patosem, czasem nawet utrzymanym we współczesnej konwencji gry językowej (tekst ks. Kowalczyka IIIg/25). Te językowe gry pełnią wiele funkcji, niekiedy, jak w omówionym wyżej wywodzie ks. D. Kowalczyka, mają zmusić ucznia do poważnej refleksji, a czasem tylko wywołać u niego uśmiech, jak w dowcipie o kleryku.

Kreacji tej służy wiele zabiegów, np. cytaty z różnorodnych tekstów, których autorami są księża, wywiady z księżmi, ale i dowcipy o księżach i ich własna krytyczna refleksja na temat słabości Kościoła.

Drugą tendencją obserwowaną w badanych podręcznikach, przede wszystkim gimnazjalnych, jest sięganie przez ich autorów do współczesnej i dawnej twórczości księży. Najczęściej przywoływane są słowa Jana Pawła II, co w polskim podręczniku zrozumiałe i jak najbardziej pożądane, obok równie naturalnych cytatów z nauczania Benedykta XVI. Warto jednak podkreślić, że w badanych seriach podręczników przywołuje się teksty wielu księży, w tym autorów nieznanymi szerokiemu gronu odbiorców, nie tylko Polaków, co można uznać za potwierdzenie powszechności Kościoła uaktualnianej na każdej lekcji religii w gimnazjum.

W ten sposób buduje się konsekwentnie obraz księdza, który uczestniczy czynnie w codziennym życiu, jest blisko wiernych niezależnie od miejsca w hierarchii Kościoła, poczynając od kleryka, z którym można się *zagađać*, poprzez *biskupa z laptopem* po papieża, który zwraca się w wielu homiliach wprost i/lub tylko do młodzieży.

Na koniec warto dodać, że w podręcznikach do gimnazjum pojawiają się też duchowni innych wyznań i obrządków, np. *ksiądz unicki, immam czy arcybiskup Aten i całej Grecji*; to jednak temat na odrębną analizę.

Podsumowanie

Badane dwie serie podręczników wydane przez to samo wydawnictwo adresowane są do nastoletnich uczniów gimnazjum i liceum, którzy przechodząc pełny kurs szkolnej nauki religii, zetkną się z przedstawionymi tu obrazami księdza. Młódzież w tym wieku bywa nastawiona krytycznie do autorytetów. Warto zatem zastanowić się, czy zanalizowany obraz księdza wpisany w podręczniki do religii może przekonać współczesnego nastolatka.

Wydaje się, że dziś w szkole XXI wieku ksiądz nie ma już autorytetu należnego mu z samej racji bycia księdzem. Omawiając funkcjonowanie leksemu *ksiądz* i bliskoznacznych we frazeologii, J. Treder pisał: „Zgromadzone tu frazeologizmy są ewidentnym dowodem dla prawdy skądinąd oczywistej, że ksiądz zawsze zajmował wysoką pozycję w środowisku jako osoba wykształcona i autorytet moralny” (Treder 2008, s. 341). Zebrany podczas analizy tekstów materiał pokazuje, że autorzy podręczników do gimnazjum i liceum przyjęli inne strategie w budowaniu portretu księdza. Gimnazjalista odnajdzie w swoich podręcznikach księdza, którego spotyka w szkole i w parafii, budującego swój autorytet podczas dialogu z uczniem; licealista spotyka się z księdzem dalekim (częściej z dostojnikiem kościelnym niż parafialnym duszpasterzem), należącym bardziej do sfery *sacrum*, pośredniczącym w kontaktach człowieka z Bogiem, raczej nauczającym niż rozmawiającym.

Ważnym budulcem tych obrazów są w obu podręcznikach wyrazy zebrane w trakcie analiz w polu leksykalnym „ksiądz”. Układają się one w przejrzyste relacje synonimii i hiponimii, odbijając w leksyce strukturę i hierarchię ludzi służących w Kościele rzymskokatolickim. Zarówno w gimnazjum jak i w liceum uczeń zetknie się z księżmi i zakonnikami pełniącymi w Kościele różne funkcje i w rozmaity sposób służącymi Bogu i ludziom. Ponadto różnorodność leksykalna wyrazów nazywających księży – od wyrazu współnoodmianowego *ksiądz* po wyrazy związane z dawnym życiem pustelniczym, np. *eremita* – oddaje bogactwo i wielowiekową tradycję Kościoła katolickiego w Polsce.

Ważną rolę w budowaniu wizerunku księdza pełnią też w obu podręcznikach nazwy własne. Przywołane konkretne postaci duchownych (w gimnazjum zdecydowanie więcej i bardziej zróżnicowane) mogą przekonać ucznia o istotnej roli, jaką w codziennym życiu człowieka odgrywają księża, a także o tym, że wielcy kapłani mieli wpływ na losy świata (jak np. Jan Paweł II), gotowi byli też do czynów heroicznych.

Badane serie różnią się znacznie przyjętą konwencją: podręcznik gimnazjalny dostosowuje się formą i językiem do najnowszych tendencji obowiązujących w konstruowaniu podręczników dla nastolatków, dostosowuje się do niego także językowo; licealny zachowuje tradycyjną formę, wykorzystuje skostniałe formuły językowe i wymaga od ucznia znacznie większej dojrzałości intelektualnej i językowej.

Literatura

- Cybulski M., 2009, *Obraz duchownego w Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej księdza Bernarda Sychty*, [w:] *Język – szkoła – religia*, t. 4, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin, s. 46-54.
- Kurczewski J., 1998, *Kapłan, król, wódz – stare postaci w nowej rzeczywistości*, [w:] *Obraz wodza, kapłana, króla w kulturach słowiańskich*, red. T. Dąbek-Wirgowa, A. Z. Makowiecki, Warszawa, s. 7-13.
- Malinowski R., Chmieliński P., 2006, *Kochani moi*, „Niedziela” 47, s. 16-17.
- Świderkówna A., 1994, *Rozmowy o Biblii*, Warszawa.
- Treder J., 2007, *Leksemy papież i biskup we frazeologii (nie tylko polskiej)*, [w:] *Język – szkoła – religia*, t. 2, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin, s. 375-381.
- Treder J., 2008, *Leksem ksiądz i bliskoznaczne we frazeologii (nie tylko polskiej)*, [w:] *Język-szkola-religia*, t. 3, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin, s. 333-344.

Portrait of a priest in religious instruction textbooks [middle school and secondary school]

ABSTRACT

The purpose of the article is to present analysis of two series of textbooks (they were all published by Wydawnictwo WAM): the first series is aimed at students of secondary schools and is entitled *Roads of Christ's Witnesses*, the second one is meant for students of middle schools and is entitled *To Uncover Christ's Face*.

Authors reviewed and described how the vocabulary grouped under the *clergymen* lexical field functions in these textbooks (analyzed vocabulary comprises words which name a priest as well as other consecrated persons, phrases and expressions related to clergymen and their ministry, examples of particular individuals – anthroponyms).

The collected lexical material shows clear relations of synonymy and hyponymy and mirrors structure and hierarchy of clergymen, who minister in the Roman Catholic Church, in lexis. The lexical diversity of the words from the above mentioned field emphasizes the long-standing tradition of the Catholic Church in Poland.

The analysis of texts shows that the textbooks' authors have adopted two strategies to create a priest's portrait.

Middle school students find in their textbooks an image of a priest who appears in school and in the parish community and is granted respect through dialogue with students; students of secondary schools find an image of a distant priest (more often of a church dignitary than of a parochial vicar) who belongs to the sphere of sacrum, goes between human beings and God, educates rather than discusses.

The analyzed series of books differ greatly in the conventions used. The middle school textbooks are adjusted to the latest trends of creating didactic aids for teenagers as far as the form and language are concerned; in the secondary school textbooks, on the other hand, the traditional form is preserved, ossified formulae are used, and much greater intellectual and linguistic maturity is required from students.